

UDK 282(492.5)»1740/1868*
281.9(497.5)»1740/1868*
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 27. IX. 1993.

Rimokatolička i Pravoslavna crkva u Vojnoj krajini (1740.—1868.)

ALEXANDER BUCZYNSKI

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

U ovom radu autor razmatra položaj i ulogu Rimokatoličke i Pravoslavne crkve u Vojnoj krajini, ukazujući na međusobne razlike. Sedamdesetih je godina terezijanska vlada poduzimala različite mjere koje su ograničavale crkvene ustanove s ciljem stvaranja državne crkve pod kontrolom dvora. Istodobno su pravoslavni vjernici na području Vojne krajine uživali posebne povlastice. Te su im povlastice osiguravale dalekosežnu vjersku samoupravu. Politiku koju je provodio bečki dvor u odnosu na Pravoslavnu crkvu u prvom redu treba gledati u svjetlu prosvijećenog apsolutizma, koji je težio formiranju državne crkve i potpunoj monopolizaciji političke moći. Rimokatolicizam je u Vojnoj krajini svakako predstavljao službenu državnu vjeru, ali kao Crkva nije imao nikakve posebne povlastice koje bi njoj ili njezinim vjernicima omogućile organizaciju na lokalnoj ili nacionalnoj osnovi. Pravoslavna je crkva za razliku od toga djelovala kao duhovno i društveno središte pravoslavnih vjernika. Ostaci prvotnih povlastica s kraja 17. stoljeća, čiji se odjeci nikako ne mogu osporiti, i dalje su bili zakonski određeno polazište posredstvom kojeg je omogućeno političko djelovanje jedne vjerske zajednice. Dok se Pravoslavna crkva stoljećima uhodavala za svoju ulogu nacionalne crkve, Rimokatolička je crkva u Hrvatskoj Kraljevini nosila obilježja univerzalnosti. Osim toga, borbu za nadzor nad njom u 18. stoljeću su vodili Beč i Rim. Dok su habsburški vladari i pape pokušavali osigurati za sebe što veći utjecaj u crkvenoj hijerarhiji, hrvatska strana nije imala mogućnosti organizacije vlastite državne crkve. Pokušaji unijaćenja se kao crvena nit vuku i kroz povijest Vojne krajine, gdje su je pripadnici zapadnog i istočnog obreda doživljavali na različite načine. Teško je ocijeniti istinski osjećaj kraljice Marije Terezije ili njezinih nasljednika u odnosu na pravoslavlje. No, da su Habsburgovci bili kadri krenuti u vjerski rat pokazuje primjer krvave protureformacije, i da je za razliku od pravoslavlja postojala diskriminirana vjerska zajednica koja nije bila dopuštena na području Vojne

krajine ilustrira položaj Židova. Svećenici su se morali brinuti za duhovnu sigurnost s istom odgovornošću koliko se policijska služba imala brinuti za opći mir i sigurnost, a liječnici za tjelesno zdravlje. Život u Vojnoj krajini morao je odavati prisutnost reda i discipline do najmanjeg segmenta krajiškog društva. Bečki dvor i vojne vlasti su se u tom pogledu neprestano trudili da se i vojnokrajiško svećenstvo ponaša na doličan način, a duhovni su pastiri bili sigurni instrumenti za nadzor i usmjeravanje duševnog stanja krajiškog stanovništva.

1. RIMOKATOLIČKO SVEĆENSTVO

Nakon krvavih vjerskih ratova u srednjoj Europi na početku 17. stoljeća i uspješnog zaustavljanja osmanlijskog prodora na Balkanu, na kraju tog stoljeća, Habsburška je monarhija definitivno ojačala svoju ulogu branitelja rimokatolicizma protiv reformacije, s jedne, i općega kršćanstva u naletu islama, s druge strane. S obzirom na predstojeće razdoblje političkog baroka, apsolutizam vezan stoljetnim antagonizmom između svjetovnih i duhovnih vladara u borbi oko investiture, sada je svoju konačnu verziju doživio u tom najbaroknijem gnijezdu rimokatolicizma srednje Europe — u Beču. Prosvjetiteljstvo tog razdoblja treba shvatiti tek kao baldahin nad Prokrustovom posteljom, tj. apsolutizam promijenjenog oblika, ali ne i sadržaja. Od obrane Crkve do stvaranja protektorata ili čak državnog starateljstva vodi samo jedan korak, koji slijedi ubrzo nakon unutrašnjeg jačanja rimokatoličkih država.¹ Sedamdesetih je godina terezijanska vlada poduzela različite mjere koje su ograničavale crkvene ustanove. Cilj je bio stvaranje državne crkve pod kontrolom dvora, a opravdanje se našlo u jansenizmu, koji se u Beču preko ključne osobe, dvorskog liječnika Gerarda van Swictena proširio sve do najbližih krugova kraljice Marije Terezije.²

Fanatična religioznost kraljice Marije Terezije bila je jedan od uzroka njezina okretanja protiv vjerskih sloboda. Trebalo je da Rimokatolička crkva, po njezinu uvjerenju, predstavlja nositelja ujedinjene snage Monarhije. Iako je Marija Terezija na području crkvene organizacije osobno provodila reforme, i dalje je pokušavala održavati dobre odnose s papom. Papa je, naravno, često s ogorčenjem reagirao na kraljičino vođenje takve politike, no njezini su se najbliži savjetnici i dalje uspijevali držati puta sekularizacije. Crkva je sa svojom imovinom i prihodima ostala izvorom državne moći, a naročito je u vremenima gospodarske stagnacije, ali i oporavka, bila lak plijen za podmirivanje državnih troškova. Isusovački se red našao na neposrednom udaru crkvene politike Marije Terezije. Organizacija toga reda bila je strogo centralistička. Budući da su isusovci

¹ Hubert Jedin izd., *Handbuch der Kirchengeschichte* 5 (Freiburg, Basel, Beč, 1970.), str. 513.

² Jansenisti, prozvani po svom začetniku Cornelisu Jansenu, negirali su slobodu volje i umjesto toga prigrlili Augustinova učenja o predestinaciji. Smatrali su da se čovjek može spasiti jedino milošću božjom, a tražili su reformu Rimokatoličke crkve bez svjetovnih povlastica.

bili bliski papi, njihov je utjecaj bio velik, a na polju moći, apsolutizam bečkoga kroja, nije trpio konkurenciju. Na ideološkom se planu izvorište za obračun s isusovcima tražilo u jansenizmu.³ Kraljica je, osim toga, smanjila broj katoličkih blagdana, nadajući se da će na taj način smanjiti besposlicu i osloboditi više prostora za gospodarske aktivnosti.⁴ Zapovijedani blagdani bili su: Uskrs, Duhovi, Božić, Nova godina, Sv. tri kralja, Spasovo, Tijelovo, Marija Svijećnica, Marijino navještenje, Marijino uzašašće, Marijino rođenje i Marijino začće, blagdan apostola Petra i Pavla, Svi sveti, blagdan mučenika Svejpana i blagdan samo jednog sveca-zaštitnika.⁵

Crkvena politika cara Josipa II. uglavnom se nastavljala na prethodne terezijanske težnje za stvaranjem državne crkve, no njegova je politika bila pod još većim utjecajem prosvjetiteljstva. Povelja o toleranciji (*Toleranz-Patent*) iz 1781. godine, kojom je protestantima i pravoslavcima dopuštena sloboda vjeroispovijesti, svakako je kruna u njegovu konfesijskom uređenju odnosa u Monarhiji. Josipova je politika bila usmjerena protiv Crkve kao institucije, a ne protiv središta tumačenja i duhovnog doživljavanja vjere. Rimokatolicizam je i dalje ostao državnom religijom Habsburške monarhije, no, car Josip II. je prema *ius placetum regium* (pravo kraljevskog odobrenja) naredio da se papine uredbe mogu objavljivati jedino uz pristanak vladara. Zabranjena je primjena papine bule protiv jansenizma *unigenitus*, a biskupi su ubuduće svoju zakletvu morali polagati pred svjetovnom državom. Jurisdikcija stranih biskupa na području Habsburške monarhije je ukinuta. Nakon obračuna s papom, slijedila je naredba o zatvaranju samostana svih kontemplativnih redova, koji nisu ispunjavali pedagoške ili ćudoredne zadatke.⁶ Tijekom desetljeća svoje vladavine car Josip II. izdao je više od 6.000 dekreta kojih je cilj bio smanjenje svakog prava prigovora Crkve u zajedničkim poslovima. Joseph Lortz u Josipovim mjerama prepoznaje teze febronijanizma, prema kojima papa nije smio imati neposrednu jurisdikciju nad carskim zemljama.⁷ Njegova težnja nemiješanju Crkve u pitanja države nikako se ne smije poistovjetiti s antiklerikalizmom ili pukim državnim cesaropapizmom.⁸ Josip II. je bio vjernik za razliku od svoga ministra Wenzela

³ Joseph Lortz, *Geschichte der Kirche* 2 (Münster, 1964.), str. 268, 269, 271. Jedin, n. dj. 5, str. 271.

⁴ Franz Vaniček, *Specialgeschichte der österreichischen Militärgrenze* 2 (Beč, 1875.), str. 532, 533.

⁵ Franz Bach, *Otočaner Regiments-Geschichte* (Otočac, 1855.), str. 134.

⁶ Jedin, n. dj. 5, str. 518. T.C.W. Blanning, *Joseph II and enlightened despotism* (London, 1970.), str. 59—61.

⁷ Febronijanizam: Učenje njemačkog povjesničara, pravnika i teologa Johanna Nikolausa Hontheima (1791.—1790.) koji je pod pseudonimom Justinus Febronius između 1763. i 1774. izdao djelo *De statu Ecclesiae et de legitima potestate Romani Pontificis*, a odnosi se na reformu Rimokatoličke crkve. Zagovarao je decentralizaciju Crkve i jačanje pojedinih crkava i njihovih episkopata. Jače naglašavanje prava države u Crkvi trebalo je omogućiti ostvarenje unutarnje renesanse. Njegova razmišljanja utjecala su na habsburški jozefinizam, no ona ne tjeraju na raskol s Rimom. Lortz, n. dj. 2, str. 271, 274.

⁸ Jedin, n. dj. 2, str. 513, 514. Kann, n. dj. 1, str. 54.

U Vojnoj su krajini, kao i drugdje u Monarhiji, vrijedili natječajni ispiti biskupskog ureda (*Ordinariats-Konkurs-Prüfung*) za upražnjena župna mjesta, koji su se u svakoj biskupiji trebali održavati dva puta na godinu i to u svibnju i kolovozu. Svakom rimokatoličkom svećeniku bilo je dopušteno da se prijavi za ispit ako je želio steći vlastitu crkvenu oblast. Vlasti su dopuštale prijedloge za prijelaz u drugu župu i svećenicima koji su se posebno iskazali u svom pozivu, bez natječaja, zbog mudrosti, dobrog, časnog i čestitog ponašanja, marljivosti itd. Biskup je svaki put za oslobođenu župu ili vikarijat trebao predložiti tri sposobna svećenika. Generalkomanda je uzela u razmatranje predložene kandidate, a Dvorsko ratno vijeće ih je potvrđivalo dekretom. To se jedino nije odnosilo na senjsku župu i župu sv. Jurja. Senjski je biskup imao pravo imenovanja na sva svećenička mjesta u lokalnim vikarijatima svoje crkvene oblasti. Pravo imenovanja prvosvećenika čiji je položaj bio povezan s gradskom župom Senja, imao je tamošnji magistrat ili tzv. patricijsko tijelo (*Corpus Patriciorum*). Kandidati su trebali polagati poseban ispit koji je odredio biskupski ured, a biskup je izabrao tri kandidata i predložio ih magistratu. Za župu sv. Jurja, na području Otočke pukovnije, imao je pravo predlaganja Stolni kaptol u Senju.¹⁶

Nakon konačnog izbora kandidata slijedilo bi ustoličenje od strane svećenstva u duhovnom smislu (*in spiritualibus*) te od strane generalkomande u svjetovnom (*in temporalibus*).¹⁷ Rimokatolički se župnik morao ustoličiti prema službeno propisanom ceremonijalu. Svećenik koji je trebao postati župnikom je, prema tom ceremonijalu, u svećeničkom ornatu, u pratnji duhovnog instalatora, te posebnoga vojnog povjerenika, po mogućnosti štabnog časnika ili najmanje satnika rimokatoličke vjere, vođen od župne kurije do crkvenih vrata, gdje mu je svjetovni instalator pročitao kolacijsku uredbu Dvorskoga ratnog vijeća. Nakon toga bi povjerenik okupljenom narodu trebao predstaviti novoga pastira, kojega bi istodobno upozorio na potrebu duhovne zaštite njegove župe, te važnost povjerenog mu zadatka. Tek nakon toga crkvena su se vrata trebala otvoriti, i tada bi slijedilo ustoličenje u duhovnom smislu. Duhovni bi instalator novom župniku pročitao biskupovu konfirmacijsku uredbu, uz prigodni govor okupljenom narodu. Kod bogoslužjenja koje je nakon toga uslijedilo, svjetovni se instalator trebao smjestiti s desne strane oltara, a duhovni ispred samog oltara.¹⁸

Svake su tri godine prvosvećenik i štabni časnik morali posjetiti sve krajiške župe. Tom je prilikom trebalo iskazati sve crkvene i župne potrebe, pritužbe kao i postojeće nedostatke. Veće su probleme morale razmotriti više vlasti. Tada bi se inspekciji pridružili zapovjednik satnije i upravni časnik. Kod inspekcije se pregledavala crkvena blagajna, matične knjige krštenih, vjenčanih i umrlih, stanje crkvenih zgrada itd.¹⁹

¹⁶ Hietzinger, n. dj. 2b, str. 489. Stopfer, *Statistik*, str. 238. *Militär-Gränz-Verwaltung*, str. 113—116. Bach, n. dj., str. 309.

¹⁷ Stopfer, *Militär-Gränz-Verwaltung*, str. 113, 114. Bach, n. dj., str. 309.

¹⁸ Arhiv Hrvatske u Zagrebu (AHZ); 426. Ujedinjena bansko-varaždinsko-karlovačka generalkomanda; kut. 24b; sign. 18131Q3-7 B-1204 *Hofkriegsrätliche Verordnung* 01. 04. 1813. Stopfer, *Militär-Gränz-Verwaltung*, str. 114.

¹⁹ Stopfer, *Militär-Gränz-Verwaltung*, str. 117.

Veliki senjski mecena i hrvatski rodoljub Mirko barun Ožegović Barlašaevački,²⁰ kojeg je 13. prosinca 1833. godine car Franjo I. imenovao biskupom senjsko-modruškim, slikovito je opisan vještim perom Niemčićevim, na putu i samom dočeku u Senju. Novi je biskup 27. kolovoza 1834. godine krenuo iz Zagreba i nakon dva dana stigao u Senjsku Dragu sv. Križa pod Vratnikom, gdje ga »dočekaše (...) vojničke i civilne oblasti i dovedoše pod gruvanjem mužarah i radostnim klikom nebrojne svjetine u Senj (...) u pô četiri ure za pôdne, a on podvori sve odličnije osobe sjajnim objedom i večerom«. Sljedeći se dan biskup Ožegović odmarao, razgledavao stolnu crkvu, sjemenište i sve »što je vriedno vidjeti u ovom gradiću, (...) a Senjani prekrasnim razsvjetljenjem grada, čim se zamračilo, šeuć se i veselo podvikujuć preko pô noći«. Već u ranu zoru 31. kolovoza gruvanjem topova i mužara, te sviračima koji su šetali ulicama Senja nagovijestio se »početak slavnâ dana, gdje će biti umješten njihov vladika«.²¹

Niemčić nastavlja: »Ob osmoj uri izveze se biskup van grada u kuću Klemenčićevu, ondje primi gradske i vojničke odslanike, a kapitul s klerom i muzikom čekao ga pod urešenimi velikimi vrati (...) Došav pod vrata, pozdravi ga kanonik štioć, Jerolim Franić, liepim govorom, komu biskup na kratko odgovori i svim zahvali na iskazanoj počasti. Zatim uze plašt i mitru, te krenu u provodu i pjevanju ambrozijanke izmjenice s muzikom, u stolnu crkvu, a djevojčice sipahu cvieće putem pred biskupom.« U stolnici je biskup održavao svoje prvo bogoslužje, i nakon toga je pročitana dozvola za otpust. Poslije svečanosti biskup se vratio u svoj dvor, gdje je ponovno bio priređen sjajan objed. »Muziku, pucanje i ostale običaje, čemu bi i nabrajao, samo ovo zamućati nemogu, da sũ prosti narod i svi siromasi dobili dovolje jesti i piti, i svaki siromah jošte novčan dar od novoga biskupa.« »Čitava svečanost završi se tekar druge večeri, 1. rujna, ugodnim plesom, na kom bijaše preko 200 osobah, i ovake sve staro i mlado, bogato i siromašno s veseljem primi svoga vladiku.« U travnju iduće godine biskup Ožegović dobio je pravo postavljanja generalvikara Senjske i modruške biskupije, kojeg bi potom vladar trebao potvrditi. Poslovi i cijela crkvena uprava ove biskupije morala je biti objedinjena u jednoj osobi, pa je stoga biskup ukinuo pojedine konzistorije kanonika, pri čemu ga je podržavala Sv. Stolica u Rimu.²²

²⁰ Mirko Ožegović (1775.—1869.) posvetio se svećeničkom pozivu nakon što je 1798. godine prekinuo uspješno započetu pravničku karijeru. Godine 1801. zaređen je i postavljen za župnika u Bisagu. Četrnaest godina kasnije postaje kanonikom, a 1826. imenovan je podravnateljem Zagrebačke akademije i nadzornikom škola u Hrvatskoj. Senjsko-modruški biskup bio je od 1833. do svoje smrti u 1869. godine. Poznat je po svojim političkim spisima, koje je posvetio obrani hrvatskog suvereniteta. Uživao je veliko poštovanje Senjana i hrvatskih rodoljuba, a osim toga i priznanje austrijskog cara i rimskog pape. Mile Bogović, 'Biskup Mirko Ožegović', *Senjski Zbornik* 17 (Senj, 1990.), str. 249—260.

²¹ Zdravko Niemčić, *Zivotopis baruna Mirka Ožegovića Barlašaevačkoga* (Zagreb, 1865.), str. 38.

²² Isto, str. 39—41.

zabranjeno posjećivanje strane zemlje bez prethodnog odobrenja vojnih vlasti. Ustoličenje pravoslavnog popa *in temporalibus* također se obavljalo slično kao kod rimokatoličkog župnika, dakle uz prisutnost predstavnika zemaljske vlade, no svjetovni instalator nije pročitao dekret Dvorskoga ratnog vijeća, već odluku generalkomande, koja je predstavljala zemaljsku vlast.³²

Sinodi su predstavljali vijeće episkopa, koji su se uglavnom održavali u Karlovcima, a bavili su se izborom novih episkopa te pitanjima vjere i crkve. Njima su bili prisutni carski povjerenik, metropolit, svih sedam episkopa s područja Monarhije, perovođa, tajnik (*Nations-Secretar*) i prevodilac.³³ Sinod je mogao zasjedati jedino uz pristanak vladara i u prisutnosti carskog povjerenika. Iako se povjerenik trebao uvjeriti u sposobnost kandidata, ipak mu nije bilo dopušteno da prisustvuje konačnom glasovanju za izbor episkopa (*Synodal-Bischöfs-Wahl*), kao ni vijećanju koje se odnosilo na dogme Crkve. Njegov se zadatak svodio na izvještaj o rezultatu izbora, te prilaganje zamolbe metropolita za potvrdu izbora ili zaključka sinoda.³⁴ Imenovanje metropolitiskog upravitelja i episkopa kraljica Marija Terezija je okružnicom iz 1778. zadržala za sebe, a održavanje pravoslavnog sinoda bez nazočnosti carskog povjerenika nije bilo dopušteno. Svaki je episkop bio obvezan prije posjeta svojoj episkopiji prethodno dobiti dozvolu zemaljske vlade. U Vojnoj krajini bez dozvole generalkomande nije smio biti ustoličen nijedan paroh.³⁵ Episkop u Karlovcu je za službenu potvrdu primljene časti trebao platiti 500 for. na račun Ilirskoga dvorskog poslanstva, a episkop u Pakracu osim 500 for. istom poslanstvu još dodatnih 500 for. na račun Ugarske dvorske kancelarije.³⁶

Jedna od najvažnijih institucija Pravoslavne crkve bila je Narodno-vjerska skupština (*illyrischer National-Kongreß*). Te crkvene skupštine, koje su se također uglavnom održavale u Karlovcima, imale su središnju ulogu u životu pravoslavnih vjernika. Njezini su članovi raspravljali o organizaciji svojih crkava i škola, birali poglavare sve do samog metropolita, a oglašavali bi se prilikom narušavanja svojih prava zajamčenih povlasticama. Ukratko, na taj bi način rješavali upravne probleme Pravoslavne crkve.³⁷ Za održavanje Narodno-vjerske skupštine također je bila potrebna dozvola vladara. Određivanje troškova prilikom biranja novog metropolita bilo je u domeni upravitelja (*Administrator*), no ukupne su financije bile ograničene na 1.500 for., uz dodatnih 500 for. namijenjenih za vojnu paradu kod dočeka posebnog povjerenika, te pri objavljivanju,

³² AHZ; 426; kut. 10b; *Erläuterungs-Rescript* 1779.; kut. 24b; sign. 1813-Q3-7 B-1204 *Hofkriegsrätliche Verordnung* 01. 04. 1813. Hietzinger, n. dj. 2b, str. 489, 490.

³³ AHZ; 430. Slavonska generalkomanda; kut. 13; sign. 1777-21-200 *Illyrisches Nations-Regulament* 02. 01. 1777.

³⁴ AHZ; 426; kut. 10b; *Erläuterungs-Rescript* 1779. par. 21.

³⁵ Vaniček, n. dj. 2, str. 555.

³⁶ AHZ; 430; kut. 13; sign. 1777-21-200 *Illyrisches Nations-Regulament* 02. 01. 1777.

³⁷ Gunther E. Rothenberg. *The military border in Croatia 1740—1881* (Chicago, London, 1966.) str. 57. Kosta Petrović, 'Karlovci i karlovačko stanovništvo od 1753. do 1815.', *ICSAN* 9—10 (Beograd, 1960.), str. 304.

obavljanju, ustoličenju i dr.³⁸ Za službene potvrde (*Diplomata Confirmatoria*) iz Beča, novi su metropoliti morali plaćati 2.000 for. Ilirskom dvorskom poslanstvu i 1.000 for. Ugarskoj dvorskoj kancelariji.³⁹ Narodno-vjerske skupštine obično su se održavale prigodom izbora novog metropolita, a broj poslanika je prema Deklarativnom raspisu ograničen na 75, 25 poslanika je pripadalo kleru, 25 je dolazilo iz civilnog dijela Monarhije, te 25 iz Vojne krajine. Gunther Rothenberg ističe da je Dvorsko ratno vijeće 1790. godine odredilo, kako od 25 poslanika iz Vojne krajine, Karlovačka treba dati 6, Banska 4, Varaždinska 3, a Slavenska krajina 12 poslanika.⁴⁰ Dnevnicе su se pravoslavnim poslanicima iz Vojne krajine plaćale preko ratnih blagajni, a vojne su vlasti zabranile skupljanje prinosa za crkvene predstavnike u tu svrhu. Prema naredbi iz 1774. godine, svaka je pravoslavna krajiška kuća trebala plaćati 4 krajcara na račun ratne blagajne.⁴¹ Srbizacijom Pravoslavne crkve na području Habsburške monarhije i ova je skupština sve više dobivala karakteristike posebne srpske institucije. Narodno-vjerska skupština u Karlovcima 1744. godine od vlade u Beču tražila je imenovanje dvaju ministara koji bi se bavili isključivo njihovim povlasticama. Iduće je godine kraljica Marija Terezija zaista pristupila formiranju posebne Dvorske komisije za Banat, Transilvaniju i Iliriju (*Hofkommission in Banaticis, Transylvanicis et Illyricis*) koja se trebala brinuti za sva vjerska i svjetovna pitanja pravoslavni podanika u Monarhiji.⁴² Komisija je bila pod nadzorom Johanna Christoph von Bartensteina,⁴³ koji se istinski brinuo za povlastice pravoslavaca, te se energično zalagao protiv prisiljavanja na prelazak s pravoslavne na rimokatoličku vjeru. Nakon što je Dvorska komora 1755. godine ponovno preuzela brigu o Banatu i Transilvaniji, to dvorsko poslanstvo moglo se posvetiti samo »Iliriji«, što je obuhvaćalo i cijelu Hrvatsko-slavonsku vojnu krajinu. Skupština 1769. godine bira Joana Đorđevića za svog metropolita, prihvaća nove ilirske naredbe, a osim toga osniva vlastitu Ilirsku narodnu zakladu (*Illyrischer National-Fond*), koju su nadzirali episkopi pod nadzorom Ugarske dvorske kancelarije i Dvorskoga

³⁸ AHZ; 426; kut. 10b; *Erläuterungs-Rescript 1779*.

³⁹ AHZ; 430; kut. 13; sign. 1777—21—200 *Illyrisches Nations-Regulament 02. 01. 1777*.

⁴⁰ Rothenberg, n. dj., str. 81.

⁴¹ AHZ; 426; knj. 42 *Repertorium 1769*; knj. 58 *Repertorium 1774*.

⁴² Radonić i Kostić opet spominju samo Srbe, a ne i ostale pravoslavce. Radonić, Kostić, n. dj., str. 17.

⁴³ Johann Christoph barun von Bartenstein (1689.—1767.). Stupivši 1714. godine u Habsburšku državnu službu prelazi s protestantizma na rimokatolicizam, i sve dok ga Kaunitz nije zamijenio, obavljao je vrlo važne dužnosti u samom vrhu državne vlasti. Tako je kao državni tajnik surađivao na sastavljanju pragmatične sankcije, sastavio je i objavu rata Francuskoj Kraljevini 1741. godine, te se pobrinuo i za odgoj budućeg cara Josipa II. Kada je Bartenstein šezdesetih godina postao predsjednikom Ilirske dvorske deputacije, interesirao se za položaj pravoslavni vjernika i njihovih povlastica, kritizirajući pokušaje unijačenja poglavito u žumberačkom kraju. Constant von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich* 1 (Beč, 1856.), str. 163, 164. Janko Šimrak, *Borba za vjersko i crkveno jedinstvo* (Zagreb, 1932.), str. 136, 137.

nije bila dugog vijeka, te je već naredne godine raspuštena, s tim da je pravoslavna eparhija zauzvrat dobila mjesto i glas u Ugarskom saboru.⁵⁵ Uredbama iz 1770. godine pravoslavcima je dopuštena upotreba julijanskoga kalendara, a za rimokatoličkih su blagdana njihove trgovačke i obrtničke radnje morale biti zatvorene. Istodobno je ukinuto 56 pravoslavnih blagdana, a četiri godine kasnije još dodatnih 25. Sinod u Karlovcima je 1786. odredio 27 zapovijedanih blagdana uz prije određena proštenja,⁵⁶ Rimokatolički su podanici osim proštenja slavili 15 blagdana. Vjernici istočnog obreda nisu bili obvezni slaviti drugi dan velikih rimokatoličkih blagdana Uskrsa, Duhova i Božića, ali su svoje radnje trebali imati zatvorene između 8 i 11 sati, sve dok je trajala rimokatolička misa.⁵⁷ Pravoslavne se crkve nisu smjele oglašavati zvonjavom posljednjih dana rimokatoličkoga Velikog tjedna, već su svoje vjernike klepetaljkom pozvale na bogoslužje.⁵⁸ Pravoslavnim je općinama i dalje bilo dopušteno održavanje četiri uobičajene procesije na blagdan Bogojavljenja, Uskrsni ponedjeljak, blagdan sv. Marije i proštenje. Pravoslavci osim toga nisu smjeli biti pozvani na sud na svoj blagdan, već je to trebalo biti obavljeno prvoga slobodnog radnog dana. Godine 1774. kraljica Marija Terezija je pomoću sinoda pristupila smanjenju i regulaciji pravoslavnih samostana s manje od 8 kaluđera, koji nisu bili dotirani, nego su dobivali neznatne darove. Imovina ukinutih samostana ili njihovih podružnica nije pripadala državi, već je bila namijenjena preostalim, ujedinjenim pravoslavnim samostanima.⁵⁹ Valja podsjetiti da su ukidanjem isusovačkoga reda 1773. godine sve njihove nekretnine, uključujući i pokretnu imovinu pripale eraru.⁶⁰ Politiku koju je bečki dvor provodio sedamdesetih i osamdesetih godina 18. stoljeća u odnosu na Pravoslavnu crkvu u prvom redu treba gledati u svjetlu prosvijećenog apsolutizma, koji je težio formiranju državne crkve i potpunom monopoliziranju političke moći. U političkom smislu nema nikakvih razlika između motivacije za ukidanjem isusovačkoga reda i ograničavanjem metropolitanske jurisdikcije nad crkvenim predmetima, zatvaranja rimokatoličkih samostana i pravoslavnih, te reduciranja rimokatoličkih i pravoslavnih blagdana. Bez obzira na brojne ograničavajuće propise iz druge polovice 18. stoljeća, koji su se odnosili na obje vjere, Pravoslavna je crkva i dalje ostala duhovno i društveno središte pravoslavnih vjernika na području Vojne krajine. Ostaci prvotnih povlastica s kraja 17. stoljeća, čiji se odjeci nikako ne mogu osporiti, i dalje su predstavljali zakonski određeno polazište posredstvom kojeg je omogućeno političko djelovanje jedne vjerske zajednice.

⁵⁵ Rothenberg, n. dj., str. 81. Zwitter, 'Francuske revolucionarne ideje', str. 68. Radonić, Kostić, n. dj., str. 18.

⁵⁶ Bach, n. dj., str. 130, 131. Vaniček, n. dj. 2, str. 545, 547, 548.

⁵⁷ Stopher, *Militär-Gränz-Verwaltung*, str. 126. Vaniček, n. dj. 2, str. 555.

⁵⁸ Historijski Arhiv u Bjelovaru (HAB); Gradsko poglavarstvo Bjelovara (GPB); br. I—15 *Register*.

⁵⁹ Stopher, *Militär-Gränz-Verwaltung*, str. 126, 127. Vaniček, n. dj. 2, str. 548, 549. Peter Krajasich, *Die Militärgrenze in Kroatien* (Beč, 1974.), str. 279.

⁶⁰ AHZ; 426; knj. 55 *Register 1773*.

3. TEMELJNE RAZLIKE IZMEĐU ZAPADNE I ISTOČNE CRKVE

Da bi se razumio značaj i smisao unijaćenja, tj. prevodenja pravoslavnih vjernika na »grkosjedinjene« ili grkokatolike, potrebno je objasniti neke temeljne razlike između rimokatolicizma i pravoslavlja.⁶¹ Konačna shizma između zapadnog i istočnog kršćanstva nastaje polovicom 11. stoljeća, kada patrijarh Carigradske patrijaršije definitivno odbacuje primat rimskog biskupa. No, valja napomenuti kako nijedan ekumenski koncil nikada nije formalno objavio ili prihvatio raskol između tih crkava.⁶² Osim primata pape, glavne razlike između Rimokatoličke i Pravoslavne crkve predstavljaju filioque i služenje svete mise uz beskvasni kruh. Primat pape, tj. rimskog biskupa svakako je najvažnije pitanje spora između Zapadne i Istočne crkve. Rimokatolicizam za to donosi biblijske dokaze iz Evanđelja Mateja, Luke i Ivana, te historijski dokaz prema kojem je Petar bio rimski biskup, koji je osnovao u Rimu svoju biskupsku stolicu, gdje je bio poput Krista raspet na križu.⁶³ Rimokatolicizam karakterizira univerzalnost Crkve, a svoju snagu crpe iz apostolstva kroz neprekinuto prenošenje predaje i učenja apostola, putem biskupova pomazanja. Zapadna crkva priznaje primat i moć pape, koji je kao namjesnik Isusa Krista na čelu crkvene hijerarhije s biskupima i svećenicima. Papa je nepogrešiv u duhovnim predmetima i u pitanjima čudorednosti, njegova je riječ zakon za Crkvu.

Kod pravoslavnih vjernika Crkva kao mistično tijelo Krista predstavlja jedinstvo, božji misterij. Izvor Crkve je ona sama, tj. njezina tradicija, a crkvena hijerarhija predstavlja misterij kao i sama Crkva. Kao cjelina je nepogrešiva i stoga jedna osoba ne može biti njezin nositelj, pogotovo ako je zajednica ostalih vjernika ne podržava.⁶⁴ U Pravoslavnoj crkvi moć pripada ekumenskom koncilu koji treba tumačiti sv. predaju i održavati disciplinu. Odnos između episkopa i njegova stada je recipročan. On je samo učitelj vjere, dok je čuvar vjere cijela Crkva, tj. laici i svećenici zajedno.⁶⁵ Najznačajnije kod istočnoga kršćanstva jest brojnost i samostalnost crkava. Mjerodavan je blizak odnos između Crkve i naroda, jer se taj narod kao zajednica 'stavlja' pod jednog poglavara. Svaka pravoslavna crkva ima narodni karakter, za razliku od Rimokatoličke, koja je u svoj biti univerzalna.

Prema shvaćanju Zapadne crkve Duh Sveti izlazi od Boga Oca i Sina.⁶⁶ Duh Sveti je treća osoba Božanstva, jer ishodi od Oca i Sina, bez početka

⁶¹ »griechisch-unirte«.

⁶² Lortz, n. dj. 2, str. 453.

⁶³ »A ja tebi kažem: Ti si Petar — Stijena, i na toj stijeni sagradit ću Crkvu svoju, i Vrata pakla neće je nadvladati.«: Mt 16:18. »Šimune, Šimune, pazi, sotona je dobio dopuštenje da vas može rešetati kao pšenicu, ali ja sam molio za te da tvoja vjera ne malakše. Tako i ti, kad se jedanput vratiš k meni učvrsti svoju braću!«: Lk 22:31, 32. Na Petrovo prvenstvo ukazuje po tome i Evanđelje po Ivanu 21:15—23.

⁶⁴ Lortz, n. dj. 2, str. 471.

⁶⁵ Timothy Ware, *The Orthodox Church* (Harmondsworth, 1980.), str. 255, 256.

⁶⁶ Filioque u prijevodu znači »i od sina«.

vjernika opet ne postoji veliko zanimanje za teorijsko utvrđivanje problema teologije ili pomniji pristup u sistemima.⁸⁰ Istočna crkva, po mišljenju Timothyja Warca, nije tako sklona stvaranju formalnih dogmatskih tumačenja kao Rimokatolička.⁸¹ Kolektivno doživljavanje liturgije u Pravoslavnoj crkvi, tj. jačanje osjećaja zajedništva postignuto je rasporedom prostora unutar zidova crkve. U pravoslavnim crkvama nema klupa, što omogućuje vjernicima da se za vrijeme bogoslužjenja slobodno kreću i kontaktiraju. Klupe u rimokatoličkoj crkvi to uglavnom onemogućavaju pa svaki vjernik individualnije doživljava svetost euharistije. Religioznost Pravoslavne crkve je također ukorijenjena u sakramentalno shvaćanje milosti. Razlika u odnosu na rimokatolicizam jest i značenje u službi ikona s likom Isusa, Marije ili nekog sveca. Ikone su više od lika, one predstavljaju neku vrstu prozora između neba i zemlje. Pravoslavni vjernik ikonu gleda kao izraz Božjeg spasa, koji nagovješćuje milost Božju, kao Kristovo tijelo i krv. Biblija u tom pogledu predstavlja verbalnu ikonu Isusa Krista. Molitva, post, noćna straža i sve ostale kršćanske radnje, pravoslavnom vjerniku nisu cilj kršćanskog života. Oni su samo potrebna sredstva kojima se taj cilj može postići. Stvarni cilj kršćanskoga života je primanje Duha Svetoga od Boga, a samo dobre radnje učinjene u ime Isusa donose plodove toga Duha.⁸² Istočni obred odbacuje postojanje čistilišta i ne priznaje oprost. Duša preminulog vjernika se čuva u blizini Boga, koji je može uzvisiti. Potpuno blaženstvo u budućem Carstvu Božjem slijedit će tek nakon Sudnjeg dana.⁸³ Kod Rimokatoličke je crkve pitanje oprosta središnji motiv, dok Pravoslavna crkva istočni grijeh ne doživljava kao takav snažan pečat. Prvi grijeh, po njezinu tumačenju, nije uništio svetost prvog čovjeka, nego ju je samo umanjio. Izlučenje grijeha stoga nije toliko opravdavajuća usporedba, koliko ponovna uspostava svetosti. Zbog prvoga grijeha inkarnacija nije samo čin ljubavi već i izbavljenje, a Isus po tome predstavlja drugog Adama. Lortz ističe kako je Bog pravoslavnim vjernicima više ljubav koja daruje, a rimokatolicima više pravda koja zahtijeva.⁸⁴ Pakao nije mjesto gdje je Bog zarobio ljude, nego mjesto gdje čovjek sam sebe zarobljava zlorabeći svoju slobodnu volju: čak i najlošiji ljudi u paklu dobivaju ljubav Božju.⁸⁵

⁸⁰ Isto, str. 464, 474. Ware, n. dj., str. 243—247, 270.

⁸¹ Ware, n. dj., str. 212.

⁸² Isto, str. 209, 235.

⁸³ Lortz, n. dj. 2, str. 464.

⁸⁴ Ware, n. dj., str. 228—230. Lortz, n. dj., 2, str. 465.

⁸⁵ Ware, n. dj., str. 266. Dostojevski je tako doživljavanje grijeha vezanog uza zločinca i zločin u svom djelu *Braća Karamazovi* u petom poglavlju slikovito prikazao na sljedeći način: »A u Rimu je, pak, proglašena već tisuću godina država mjesto crkve. I zato se ondje sam zločinac ne priznaje više članom crkve i, izopćen, očajava. Ako se vrati u društvo, vraća se često obuzet takvom mržnjom da ga već društvo samo odbacuje od sebe. Kako će se to svršiti, možete se sami domisliti. Čini se kao da je u mnogim slučajevima i kod nas isto tako: ali u tome i jest ono što kod nas, osim ustanovljenih sudova, postoji povrh toga još i crkva koja nikada ne prekida sa zločincem kao s milim i još dragim svojim sinom, a uz to postoji i čuva se, iako tek u mislima, i crkveni sud koji, iako nije aktivan, ipak još jednako živi za budućnost, ma i u maštariji, te ga nesumnjivo i sam zločinac priznaje nagoni u svojoj duši.«: F. M. Dostojevski, *Braća Karamazovi* (prijevod; Zagreb, 1982.), str. 75.

Kod Pravoslavne crkve karakteristična je univerzalnost jedinstva. Ne postoji rastavljanje između sakramenta i riječi, ili između pobožnosti, teologije i liturgije, kao ni između svjetovne crkve, nebeske crkve i crkve pokojnih duša. U Bogu i Njegovoj crkvi ne postoji razdvojenost između mrtvih i živih, nego su svi jedno. Smrt ne može razdvojiti savez međusobne ljubavi koja drži pripadnike Crkve na okupu. Tako kod Istočne crkve u svijesti postoji izbavljeno čovječanstvo kao cjelina, dok je to kod rimokatolika pojedinac. Pravoslavni su vjernici vrlo duboko svjesni svoje pripadnosti zajednici. Pobožnost i teologija Pravoslavne crkve, pa time i koncepcija Crkve, temeljito su prožeti mišlju o totalnosti. Crkvene aktivnosti naroda zajedno s crkvenom hijerarhijom ne manifestiraju se samo kod liturgije nego i na njihovim skupštinama. Posebnost Pravoslavne crkve je stoga neobično jaka i stvarna povezanost s osobinama jednog naroda i njegove političke svijesti. Svakako se kod njih može govoriti o puno eksplozivnijem narodnom osjećaju nego kod Crkve na zapadu. Pravoslavni vjernici koji su prešli na grkokatolicizam su stoga bili tretirani kao narodni otpadnici, izdajnici, špijuni.⁸⁶ Osim kolektivizma, kod Istočne crkve vrlo važnu ulogu ima tradicija. Ona predstavlja život Duha Svetoga u crkvi, i nije statična, nego dinamična jer predstavlja živo iskustvo Duha u sadašnjosti.⁸⁷ Kod Pravoslavne je crkve uočljiv duh drevnosti, očigledna nepromjenjivost. Njezina nekritičnost prema prošlosti stoga često rezultira stagnacijom. Tako nije prešla na računanje vremena prema gregorijanske kalendaru, već se i dalje koristi julijanskim, koji kasni 13 dana. Pravoslavne su crkve kao lokalne crkve stoljećima gradile svoju vlastitu povijest, koja je također postala dijelom tradicije i time pridonosila razvoju samosvijesti.⁸⁸

Dok Rimokatoličku crkvu uglavnom karakterizira univerzalnost, individualizam i svjetovni poredak, Pravoslavna crkva nosi obilježje lokaliteta, kolektivnosti i ortodoksne tradicije. Te karakteristike treba shvatiti kao prizmo narodnih osobina rimokatoličkih, odnosno pravoslavni vjernika. Kao ilustraciju za to valja istaknuti svetosavlje koje bez problema može djelovati analogno kao religiozni i politički instrument, kod kojega granice nisu jasno označene. Pravoslavna crkva kao narodna crkva, svjesno ili nesvjesno može postati nositelj političkih razmišljanja, čak toliko da vjernik postane sinonim za etničku pripadnost. Religija i država doimaju se kao jedinstveno tijelo. Za razliku od Rimokatoličke crkve u Hrvata, Srpska pravoslavna crkva počinje vrlo rano djelovati ne samo kao kulturno i društveno središte već i kao političko, koje privlači gotovo cjelokupno heterogeno pravoslavno pučanstvo na srednjobalkanskom prostoru. Dok se Pravoslavna crkva stoljećima uhodavala za svoju ulogu narodne crkve, Rimokatolička je crkva u Hrvatskoj Kraljevini nosila obilježja univerzalnosti. Osim toga, borbu za nadzor nad njom u 18. stoljeću vodili su Beč i Rim. Dok su habsburški vladari i pape pokušavali za sebe osigurati što

⁸⁶ Lortz, n. dj. 2, str. 460, 464, 466, 467. Ware, n. dj., str. 243, 258.

⁸⁷ Prema Isusovim riječima: »A kada dođe on, Duh Istine, uvest će vas u svu istinu. On neće govoriti sam od sebe, već će govoriti što čuje i objavit će vam buduće.«: *Evangelje po Ivanu 16:13*. Ware, n. dj., 206, 207.

⁸⁸ Isto, str. 203—205. Lortz, n. dj. 2, str. 454.

veći utjecaj u crkvenoj hijerarhiji, hrvatska strana nije imala mogućnosti organizacije vlastite državne crkve.

Lortz naglašava da između zapadnog i istočnog obreda postoji puno razlika, koje, međutim, ne treba shvaćati kao suprotnosti, a osim toga postoje i značajne zajedničke dodirne točke koje otvaraju mogućnosti za obostrano zbližavanje.⁸⁹ Koncilom u Firenci 1439. godine, Rimokatolička je crkva pristupila stvaranju Grkokatoličke ili Unijatske crkve kao posebne crkvene organizacije, čiji bi članovi zadržali istočni, tj. grčko-bizantinski obred, ali bi priznali jedinstvo sa Zapadnom crkvom i prihvatili rimskog papu za svoga poglavara. Iako su Istočne crkve odbacile povelju toga koncila, ona je postala temelj za kasnije pokušaje ponovnog ujedinjenja Pravoslavne crkve i Rima.⁹⁰ Unija je za Rimokatoličku crkvu čak obveza na koju upućuje i Isusova velikosvećenička molitva za savršeno jedinstvo u Svetom pismu.⁹¹ Pokušaji unijačenja se tako kao crvena nit vuku i kroz povijest Vojne krajine, gdje su je pripadnici zapadnog i istočnog obreda doživljavali na različite načine. Grkokatolička je crkva na Balkanu u Rimu bila prirodni most između Zapadne i Istočne crkve.⁹² Tako je Rim, poglavito pomoću isusovaca, karmelićana i kapucina, između 16. i 18. stoljeća stvorio nekoliko unija s pravoslavnim grupama na Balkanu, no grkokatolički je episkop imao premalo samostalnosti, pa je nakon pojavljivanja posebnih, dalekosežnih povlastica za pravoslavne vjernike 1690. godine, bez veće zadržke, odlučio oslabiti ili čak prekinuti vezu s Rimom, obraćajući se mitropolitima u Karlovcima.⁹³ Dok Rimokatolička crkva prihvaća pravoslavne vjernike preobraćene u grkokatolike, za Pravoslavnu crkvu postoji samo preobraćenje ili pomirenje svih kršćana u pravoslavlju, uza zadržavanje vlastite autonomije. U vjeri, međutim, moraju biti potpuno jednaki. Pravoslavna crkva sebe gleda kao jedinu svetu apostolsku crkvu. Dok umjereni pravoslavni vjernici smatraju da i drugi kršćani, tj. rimokatolici ili protestanti pripadaju toj crkvi, radikali među njima to odlučno odbacuju, stavljajući ih u isti koš s nekršćanskim vjernicima.⁹⁴

Kod pokušaja unijačenja Zapadna je crkva često pokazivala kako premalo poznaje narav i samobitnost Istočne crkve.⁹⁵ Diskusija oko obraćenja pra-

⁸⁹ Lortz, n. dj. 2, str. 462, 498.

⁹⁰ Isto, str. 455.

⁹¹ »Ja više ne ostajem u svijetu. A oni ostaju u svijetu, dok ja idem k Tebi. Sveti Oče, čuvaj u svome imenu one koje si mi dao, da budu jedno kao mi!«: (Iv. 17:11) i »Ne molim samo za njih nego i za one koji će po njihovoj riječi vjerovati u me, da svi budu jedno. Kao što si ti Oče, u meni, i ja u Tebi, tako neka i oni u nama budu jedno, da svijet vjeruje da si me Ti poslao! Ja sam im predao slavu koju si Ti meni dao, da budu jedno kao što smo mi jedno — ja u njima, a Ti u meni — da postanu potpuno jedno, da svijet upozna da si me Ti poslao i da si njih ljubio kao što si mene ljubio.«: (Iv. 17:20—23) Isto, str. 461.

⁹² Jedin, n. dj. 6, str. 225.

⁹³ Lortz, n. dj. 2, str. 457.

⁹⁴ Ware, n. dj., str. 315—319.

⁹⁵ Lortz, n. dj. 2, str. 459. Šimrak tako ističe kako kod unijačenja rimokatolički svećenici i biskupi nisu mogli biti od velike pomoći, ne samo zbog toga jer nisu razumjeli istočno-slavenski obred već i zato što su neki od njih shvaćali sveto jedin-

voslavaca na grkokatolicizam kamen je spoticanja, ali i smutnje oko pitanja kako se rimokatolicizam odnosio prema pravoslavlju. To se pitanje u prošlom stoljeću sve češće prevodilo u pitanje odnosa Hrvata prema Srbima i tako se sve više udaljavalo od stvarnog i djelotvornog rješenja toga temeljnog problema. U stvarnosti je na tom području bilo riječi o odnosima vezanim uz razne instance: o stavu pape kao duhovnom poglavaru Zapadne crkve, stavu habsburških vladara kao njezinih najviših svjetovnih branitelja, stavu hrvatskih staleža kao političkih predstavnika Hrvatske Kraljevine i, na kraju, o stavu rimokatoličkih Hrvata. Njihovi se stavovi nikako ne smiju poistovjetiti i pretopiti u jedan jedinstveni stav. Problematika oko ponašanja Rimokatoličke crkve je u praktičnom smislu već ionako prešla status pitanja koje treba rješavati, i jedino služi kao primjer za ilustraciju poznate generalizacije i predrasude.⁹⁶

Ne može se poricati da u hrvatskoj povijesti također ne postoje primjeri jake identifikacije crkvenog i narodnog identiteta, i to naročito u onim dijelovima Monarhije gdje je religija činila osebujno svojstvo narodnog identiteta. Rimokatolička je crkva, međutim, odbacila instrumentaliziranje od državne politike i ona nikako nije jedina ili temeljna osnova hrvatske nacije. Pravoslavna crkva kod Srba, za razliku od toga, sebe vidi kao najvećeg branitelja srpstva, i svijest narodnog identiteta i njihova narodna povijest stoga dobivaju gotovo religijske konotacije. Istaknuto mjesto u tom teološkom okviru pripada životu Svetog Save, koja je davne 1219. godine postao prvim arhiepiskopom autokefalne Srpske pravoslavne crkve. Svetosavlje kao teologija u prvom je redu usmjereno na ideološko okupljanje srpskog naroda koji je živio raštrkano po cijelom Balkanu, ali i na apsorpciju ostaloga pravoslavnog pučanstva. Svaka rimokatolička ekumenska inicijativa shvaćala se kao pokušaj potkopavanja srpske pravo-

stvo ne samo kao jedinstvo vjere i crkve nego i kao obredno jedinstvo, pa se tako morao prihvaćati zapadni obred i latinski jezik u bogoslužju. Osim toga, zagrebački su biskupi težili ukidanju samostalne marčanske biskupije i podređenju grkokatoličkog biskupa. Sve to »je značilo baš pravo ulje u vatru lijevati i to je najviše naškodilo svetom jedinstvu«. Šimrak, n. dj., str. 14.

⁹⁶ Pokušaji rimokatolika da ponovno ostvare crkveno jedinstvo tumačeni su kao napadi na pravoslavlje koji ujedno ugrožavaju i identitet srpskog naroda. Time su položeni temelji i sada aktualnog mita o beskrajnoj patnji Srba i genocidnom karakteru Hrvata. Petrović tako ističe kako se »agresija Rimokatoličke crkve« u Vojnoj krajini znatno manje osjećala nego izvan nje jer su tamošnji Srbi imali povlastice, koje su vojne vlasti uvažavale više nego civilne. Petrović, 'Karlovci i karlovačko stanovništvo u prvoj polovini 18. veka', str. 308. Gavrilović opet kaže kako su Srbi očuvali svoje nacionalno i vjersko jedinstvo usprkos stalnom ugrožavanju od hrvatskih staleža i Rimokatoličke crkve, koji su im pokušavali oduzeti prava, pokrstiti ih, ili protjerati iz Trojedne Kraljevine. On to navodi uz objašnjenje kako su pravoslavci gradili svoje crkve i oduzimali im vjernike. Stav Hrvatskih staleža se između 1764. i 1790. promijenio i više se nije vodio vjerskom netolerancijom. Slavko Gavrilović, 'Srbi u Hrvatskoj u XVIII veku', *Zbornik za Istoriju Matice Srpske* 14 (Novi Sad, 1976.), str. 46—48. Američki povjesničar Rothenberg uglavnom slijedi ovaj tok razmišljanja tvrdeći da su rimokatolici vrlo neprijateljski reagirali na povlastice pravoslavaca, i kako se to naročito odnosilo na biskupa zagrebačkoga, koji je činio sve da ih preobrati na uniju. Rothenberg, n. dj., str. 13.

slavne crkve, a budući da su granice između crkve i naroda, i crkve i države nejasne, takvo se potkopavanje istodobno odnosilo i na srpski narodni identitet.⁹⁷

Rimokatolicizam je u Vojnoj krajini svakako bio službena državna vjera, ali kao Crkva nije imao nikakve posebne povlastice koje bi njoj ili njezinim vjernicima omogućile organizaciju na lokalnoj ili narodnoj osnovi. Vojne su vlasti dopuštale pravoslavnim vjernicima da pristupe uniji, no zabranjivale su i kažnjavale suprotno preobraćenje.⁹⁸ Svaki pravoslavni vjernik koji se dobrovoljno odlučio na uniju s Rimom, nije smio pristupiti novoj vjeroispovijesti dok nije čvrsto prihvatio glavna načela rimokatoličke vjere. Unijatskog je učenika prvotno trebao ispitati grkokatolički episkop ili koji drugi unijatski svećenik, a o ishodu toga trebale su biti obaviještene vojne vlasti. Ako bi se proučavani i ispitivani dočasnik ili vojnik htio vratiti pravoslavlju, protiv njega je trebalo pokrenuti sudski postupak po ratnom pravu. Časnik koji se ogriješio o takav »lakoumni vjerski prclazak« mogao je očekivati otpust iz službe.⁹⁹ Pravoslavnoj je strani bilo strogo zabranjeno bilo kakvo uplitanje nagovaranjem, obećanjima, prijetnjama i sl. dok je trajao vjeronauk obraćenika, te nakon polaganja zavjeta novoj vjeroispovijesti. Ispitivanje takvih slučajeva bilo je prepušteno generalkomandi. Pravoslavni se svećenik prvi put kažnjavao gubitkom svoga crkvenog posjeda, a daljnji neposluh zatvorskim kaznama uz vodu i kruh.¹⁰⁰ Da to ipak nije sprečavalo grkokatolike vraćanju metropolitu u Karlovcima, pokazuje Demian, koji napominje da ih u Vараždinskoj krajini ima jedva 30, jer su se ostali ponovno vratili pravoslavlju.¹⁰¹ Nailazimo na vjerske fanatike i među rimokatolicima, kao i među pravoslavcima, koji su pomognuti postojećim propisima i nadahnuti društveno-političkim okolnostima svom silom pokušavali preobraćati suprotnu stranu, postigavši time samo pat-položaj obostrane mržnje i smrtnog neprijateljstva.¹⁰² Tako su se učvrstile jedino okamenjene predodžbe

⁹⁷ Valja napomenuti i to da su sam Sveti Sava, i njegov brat, srpski knez Stefan, zamolili rimskog papu Honorija III. za jedinstvo i kraljevsku krunu, a papa je stvarno poslao krunu, kojom je Stefana sam Sava okrunio u gradu Rasu 1220. godine. Šimrak, n. dj., str. 14.

⁹⁸ AHZ; 426; knj. 24 *Repetorium 1760*.

⁹⁹ »leichtfertigen Religionswechsel«: Vaniček, n. dj. 2, str. 532.

¹⁰⁰ Vaniček, n. dj. 2, str. 532.

¹⁰¹ Demian, n. dj. 1, str. 373—374.

¹⁰² U srpskoj historiografiji se tako najčešće ističe antagonizam oko samostana u Marči kod Čazme, ponašanje Scherzera i Petazzija prema »pravoslavnoj oazi« u Zumberku i krajiška buna u Severinu polovicom 18. stoljeća. Gavrilović, 'Srbi u Hrvatskoj', str. 40, 48. Obnovljeni samostan Marča postao je rezidencijom prve episkopije Pravoslavne crkve u Hrvatskoj još 1595. godine. Nakon smrti vladike Vasilija, četrnaest godina kasnije, njegov je nasljednik Vratanja prešao na uniju te prihvatio zagrebačkog biskupa kao stog metropolita. Marča od toga trenutka predstavlja glavni kamen spoticanja u međuvjerskim odnosima. Šišić, n. dj., str. 345. Vidi o toj problematici također Rothenberg, n. dj., str. 30, 33, 34. S druge pak strane, životopis grkokatoličkog biskupa Pavla Zorčića ilustrira vrlo težak položaj unijatskih vjernika, koji su se našli pod udarom pravoslavlja. Šimrak, n. dj., passim. Što se pravoslavne strane tiče, vojna je vlast, npr., 1761. godine kaznila metropolita i njegova tajnika u Karlovcima zbog njihova prijedloga da se rimokatolici na području Osmanlijskog Carstva prisilom preobrate na pravoslavlje. AHZ; 426; knj. 25 *Reper-*

o rimokatolicizmu kod pravoslavaca i slične predodžbe o pravoslavlju na rimokatoličkoj strani. Dok je rimokatolička strana pokušavala pridobiti pravoslavne vjernike za grkokatolicizam, i unijate za rimokatolicizam, Pravoslavna je crkva opet uporno tražila načine za ulazak u redove grkokatoličkih vjernika, koji su joj na kraju krajeva ipak bili bliži nego Rimokatoličkoj crkvi.¹⁰³

Kod habsburških je vladara postojala ideja kako pravoslavne vjernike u Monarhiji treba što čvršće 'obuhvatiti', i to ne toliko iz religioznih razloga, koliko iz političkih. Na taj se način pokušavalo spriječiti stvaranje ruskog uporišta na Balkanu.¹⁰⁴ Dvorsko ratno vijeće je, na primjer, 1764. godine upozorilo krajiške generalkomande kako su pravoslavni vjernici nagovarani da emigriraju u Rusiju, i da to treba odlučno sprečavati.¹⁰⁵ Po Rothenbergu, kraljica Marija Terezija važnost je državnih poslova stavljala ispred vjerske revnosti, no ipak su joj antipravoslavne radnje bile mile.¹⁰⁶ Hietzinger, što se unije tiče, piše kako se Rimokatolička crkva u Vojnoj krajini dugo vremena koristila načinom »bratskog poučavanja« i kako se u revnosti kasnije možda malo pretjerivalo, ali da progonstvo svakako nije bila namjera habsburških vladara.¹⁰⁷ On je kao visoki vojni službenik nesumnjivo bio sklon bečkom dvoru, no to da su Habsburgovci bili kadri krenuti u vjerski rat pokazuje primjer krvave protureformacije, a da je za razliku od pravoslavlja postojala diskriminirana vjerska zajednica, koja na području Vojne krajine nije bila dopuštena, ilustrira položaj Židova. Teško je ocijeniti istinsku narav kraljice Marije Terezije, ili njezinih nasljednika, u odnosu na pravoslavlje. No, da su vlasti u Beču stvarno nakanile iskorijeniti pravoslavlje na ovim prostorima, one bi tu namjeru uspješno i izvršile, a ne bi davale posebne povlastice pravoslavnim vjernicima, koje su im za razliku od rimokatolika omogućavale ne samo kulturnu nego i društvenu, političku, a konačno i narodnu afirmaciju.

Grkokatolici Karlovačke i Varaždinske krajine pripadali su 1777. godine stvorenoj grkokatoličkoj episkopiji sa sjedištem u Križu, a njezin je pogla-

torium 1761. Kršćani su na području Osmanlijskog Carstva spadali u posebni pravoslavni *millet* pa se tako tijekom stoljetne osmanlijske vladavine javljaju pokušaji pravoslavnih poglavara da tamošnje rimokatolike, koji nisu imali vlastiti *millet*, preobrate na pravoslavlje. Ferdo Šišić spominje osmanlijsku pomoć pravoslavnim vladikama nagonivši »i katolike da ih priznaju svojim glavarima«, i da se to naročito odnosilo na razdoblja kada je bečki dvor ratovao s Visokim portom. Ferdo Šišić, n. dj., str. 345.

¹⁰³ Lortz, n. dj. 2, str. 461. Peter Krajasich ističe kako je poglavito Varaždinska krajina poznavala česta preobraćenja na pravoslavlje, i da su zbog toga rimokatolički krajišnici nakon 1774. godine premješteni u rimokatolička područja. Krajasich, n. dj., str. 278.

¹⁰⁴ Jedin, n. dj. 6, str. 229.

¹⁰⁵ AHZ; 426; knj. 32 *Register 1764.*

¹⁰⁶ Rothenberg, n. dj., str. 30. Gavrilović ide čak korak dalje tvrdeći kako je Marija Terezija otvoreno podupirala Hrvatske staleže u njihovu antipravoslavlju i unijatskim nastojanjima, pohvalivši njihovu »revnost za vjeru«. Kraljica se po njemu ipak odlučila za pravoslavne vjernike, a ne za Hrvatski sabor, zbog savezništva s Rusijom. Gavrilović, 'Srbi u Hrvatskoj', str. 47.

¹⁰⁷ Hietzinger, n. dj. 1, str. 246.

var opet bio podređen arhiepiskopu u Lavovu.¹⁰⁸ Kao što je već malo prije spomenuto, broj grkokatolika je u Varaždinskoj krajini bio neznatan jer su se ostali, pa tako i grkokatolički stanovnici Bjelovara, vratili pravoslavlju. Vaniček ističe kako je unijska episkopija 1781. godine u Karlovačkoj krajini imala 5 parohija i 3 vikarijata, a u Varaždinskoj 4 parohije i također 3 vikarijata. Demian za 1801. godine spominje 5 parohija i 2 vikarijata. Grkokatoličkih parohija je, prema Hietzingeru i Stopferu, u Karlovačkoj krajini bilo 7, a u Varaždinskoj samo jedna. Za Bansku krajinu nitko od njih ne spominje unijatske parohije ili vikarijate. U prosjeku je svakoj župi pripadalo oko 500 duša.¹⁰⁹ Godine 1852. papa Pio IX. Zagrebačku je biskupiju proglasio metropolijom za Hrvatsku i Slavoniju podredivši joj time i grkokatoličku episkopiju.¹¹⁰

4. OSTALE VJEROISPOVIJESTI

Luteranstvo i kalvinizam u Hrvatskoj se krajini nisu uspjeli udomačiti, a Hietzinger čak hvali krajišnike koji su se, prema njemu, tijekom tridesetogodišnjeg rata tako »hrabro borili protiv širenja reformacije«¹¹¹. Kraljica Marija Terezija je vodila nemilosrdnu vjersku politiku, koja je osobito bila usmjerena protiv protestanata i Židova. Josipova je Povelja o toleranciji iz 1781. godine protestantima i pravoslavicima u Habsburškoj monarhiji osigurala slobodu vjeroispovijedanja, kao i veću građansku jednakost s rimokatoličkim vjernicima.¹¹² Nekatolici su, izuzevši javnog održavanja bogoslužjenja, trebali biti tretirani jednako kao katolici.¹¹³ U praksi je to značilo da su ti kršćanski »disidenti« dobili pravo na podizanje vlastitih crkava u mjestima gdje ih je bilo više od 100, mogli su postavljati vlastite svećenike i otvarati vlastite škole. No, njihove crkve nisu smjele imati zvonik, zvona ili pročelje pored ulice. Nekatolicima je ubuduće bez oklijevanja bilo dopušteno stjecanje građanskih prava. Kod imenovanja za službena mjesta nije više bila bitna vjerska pripadnost, nego ćudoredno ponašanje i sposobnost. Car Josip II. je tom poveljom pokušao postići uspjeh pruskih kraljeva i privući protestantske trgovce i obrtnike, ali i zato što je smatrao da je tolerancija općenito prijeko potrebna. Zbog takve je politike Habsburška monarhija postala prihvatljivijom za protestante i intelektualce drugih vjeroispovijesti.¹¹⁴ Franjo Vaniček smatra kako je Josipa II. inspirirala »prava kršćanska ljubav«, i da je car bio svjestan

¹⁰⁸ Demian, n. dj. 1, str. 171. Stopfer, *Statistik*, str. 236. Hietzinger, n. dj. 2b, str. 479, 480.

¹⁰⁹ Demian, n. dj. 1, str. 171, 373, 374. Hietzinger, n. dj. 2b, str. 458, 459. Stopfer, *Statistik*, str. 229. Vaniček, n. dj. 2, str. 528.

¹¹⁰ Bach, n. dj., str. 310.

¹¹¹ Hietzinger, n. dj. 1, str. 246.

¹¹² Albert Jäger, *Kaiser Joseph II und Leopold II — Reform und Gegenreform 1780—1792* (Beč, 1869.), str. 99. U Vojnoj su krajini pravoslavni vjernici ova prava zbog povlastica od 1690. do 1779. godine, dakle, imali znatno prije.

¹¹³ Isto, str. 99.

¹¹⁴ Vaniček, n. dj. 2, str. 533, 534. Blanning, n. dj., str. 64—66, 69.

kako moralni pritisak šteti najznačajnijim interesima države zbog prividne religioznosti, s jedne strane, te mržnje i nevjere u službi državi, s druge strane.¹¹⁵

Povelja o toleranciji nije se odnosila na deiste i Židove, no Josip II. je poduzeo i nekoliko mjera kako bi poboljšao i njihov položaj. Židovi više nisu bili obvezni nositi žuto obilježje na svojoj odjeći. Plaćali su pristojbe jednako kao i ostali podanici Monarhije, dobili su slobodu ispovijedanja, školovanja, trgovine, kretanja i gradnje kuća. Josip II. je sve te mjere provodio vrlo oprezno kako ne bi izazvao pogrome. Židovima, međutim, još nije bilo dopušteno stvaranje posebnih općina ili javnih sinagoga.¹¹⁶ Osim humanitarnih pobuda radi olakšanja podređenog položaja, Josip II. je bio svjestan kako oni zbog svoga društvenog omalovažavanja nikako nisu mogli pridonijeti državi, tj. oni nisu bili u takvu položaju da postanu korisnim podanicima. Zbog Povelje o toleranciji koloniji protestanata u Petrovaradinskoj pukovnici omogućeno je otvaranje vlastite crkve. U Hrvatskoj krajini bila je samo nekolicina protestanata, i to u redovima časnika i činovnika.¹¹⁷

Marija Terezija zabranila je Židovima pristup u Vojnu krajinu, dopustivši boravak jedino onima koji su tamo živjeli još od pedesetih godina 18. stoljeća. Ti su Židovi uglavnom bili izbjeglice iz Osmanlijskog Carstva, pridošli dok su se vodili dogovori za mir u Beogradu.¹¹⁸ Vojne su vlasti šezdesetih godina izdale zapovijed kojom su Židovima zabranile pristup ili trgovanje u Hrvatskoj krajini.¹¹⁹ Iako Hietzinger ističe da se zabrana boravka Židova u sljedećih deset godina samo učvrstila, arhivska građa pruža podatke prema kojima se to ne odnosi barem na prve dvije godine sedamdesetih.¹²⁰ U registru Varaždinske generalkomande za 1771. godinu zabilježeno je kako strani Židovi imaju pravo boraviti tri dana na području Krajine, bez plaćanja posebne pristojbe, ali da svoju trgovinsku robu ne smiju javno izložiti.¹²¹ Registar generalkomande za iduću godinu u tom kontekstu spominje trgovce Israela, Moyses Löwela i Samuela Schlesingera.¹²² Židovski su trgovci u Varaždinsku krajinu došli u vrijeme stvaranja bjelovarskoga vojnoga komuniteta, proglašenja cehovskih povlastica i doseljenja njemačkih i čeških obrtnika. Löwel i Schlesinger su od generalkomande zatražili dozvolu za trgovanje i održavanje židovskog obreda.¹²³ No, vlasti su 1773. godine očito promijenile svoju politiku pre-

¹¹⁵ »echt christlicher Liebe«: Vaniček, n. dj. 2, str. 533, 535.

¹¹⁶ Blanning, n. dj., str. 66, 142.

¹¹⁷ Isto, str. 67. Stopfer, *Statistik*, str. 229. Vaniček, n. dj. 2, str. 534, 535.

¹¹⁸ Vaniček, n. dj. 2, str. 519. Krajasich, n. dj., str. 207.

¹¹⁹ AHZ; 426; knj. 32 *Register 1764*, knj. 33 *Repertorium 1765*, knj. 37 *Register 1766*. Ovakav službeni judofobski stav, međutim, nije istodobno spriječio da čak najviša vojna vlast sama krši vlastite propise, sklapajući, npr., ugovor sa Židovima Marburgi i Luzatti radi dostavljanja kreveta u Vojnu krajinu; ugovor je vrijedio od 1. svibnja 1762. do 30. travnja 1770. AHZ; 426; knj. 29 *Repertorium 1763*.

¹²⁰ Hietzinger, n. dj. 2b, str. 492.

¹²¹ AHZ; 426; knj. 48 *Register 1771*.

¹²² AHZ; 426; knj. 51 *Register 1772*.

¹²³ AHZ; 426; knj. 48 *Register 1771*, knj. 55 *Register 1773*.

ma židovskim trgovcima zapovjedivši uklanjanje njihovih dućana i podsjetivši lokalnu upravu u Bjelovaru da Židovima nije dopušten pristup i kretanje u Vojnoj krajini, čak ni na nekoliko dana.¹²⁴ Dolaskom cara Josipa II. na habsburško prijestolje, nije se promijenila politika glede dolaska Židovima u Vojnu krajinu.¹²⁵ Stopfer pola stoljeća kasnije primjećuje kako su vojne vlasti broj židovskih obitelji u Zemunu ograničile na 44, u Pančevu na 19, a ukupno je u cijeloj Vojnoj krajini, prema popisu iz 1837. godine, bilo 475 Židova.¹²⁶ Oni nisu mogli dobiti građansko pravo, a povećanje broja židovskih obitelji bilo je strogo zabranjeno pa su sin koji je odlučio napustiti roditeljsku kuću ili kći koja se kanila udati i stvoriti vlastitu obitelj bili prisiljeni napustiti Vojnu krajinu.¹²⁷ Stopfer ističe kako su Židovi imali slobodu vjeroispovijesti i pravo otvaranja vlastitih škola, i da su bili pod posebnim nadzorom »samo radi vlastitog dobra«¹²⁸. Židovi su se mogli baviti svim »časnim načinima prehranjivanja«, no nisu smjeli sudjelovati u poslovima oko najamnina ili zakupnina, jer ih je državna vlast htjela udaljiti od svega »što vodi nezaposlenom životu«.¹²⁹

Uzimajući u obzir nemilosrdni, strogi režim pod kojim su krajiški Židovi bili prisiljeni uređivati svoj svagdanji život, i nemogućnost da nove židovske obitelji u Vojnoj krajini nađu smještaj, začuđuje podatak iz popisa stanovništva 1802. godine po kojem se u Bjelovaru nalazilo čak 9 Židova.¹³⁰ U krajiškoj historiografiji jedino Demian spominje postojanje jedne židovske obitelji u tom vojnom komunitetu koja se bavila trgovinom.¹³¹ Urudžbeni zapisnici bjelovarskog magistrata iz 1799. i 1808. godine pružaju mogućnost da se barem donekle rekonstruira društveni položaj te obitelji. U njima se nekoliko puta ponavlja ime Mojsija Rosenberga.¹³² On se, međutim, ne navodi zajedno s prije navedenim židovskim trgovcima, ali ga registar Varaždinske generalkomande spominje u vezi s novo postavljenim štabnim liječnikom.¹³³

Bjelovarski pekar Joseph Turchany je u rujnu 1799. magistratu prijavio ženu Rosenberga jer je na nedopušten način prisvojila njemu namijenjeno žito. Kao što se prethodno s krajišnikom bio dogovorio, on mu je za

¹²⁴ AHZ; 426; knj. 55 *Register 1773*, knj. 58 *Repertorium 1774*.

¹²⁵ Rothenberg u svojoj knjizi ističe kako je još 1775. godine Josip II. predložio kolonizaciju Židova u Vojnu krajinu da bi tako potaknuo trgovinu i obrt. Provođenje tog prijedloga u djelo po njemu su (opet) spriječili Hrvatski sabor i Marija Terezija. Rothenberg, n. dj., str. 56. Prihvatimo li prvi podatak kao izvornu činjenicu, treba naći odgovor na pitanje kako to da Josip II. tu ideju nije realizirao pet godina kasnije kada je postao carem, nego je spomenuta politika prema Židovima u Hrvatskoj krajini ostala nepromijenjenom?

¹²⁶ Stopfer, *Statistik*, str. 239.

¹²⁷ Isto, str. 239, 240.

¹²⁸ »nur zu ihrem eigenen Wohle«: Stopfer, *Militär-Gränz-Verwaltung*, str. 128.

¹²⁹ »ehrbareren Nahrungswege«, »was zu einem unbeschäftigten Leben führt.«: Stopfer, *Militär-Gränz-Verwaltung*, str. 128.

¹³⁰ HAB; GPB; kut. 1; *Conscriptio proventum parochiae Bellovariensis 13. 10. 1802*.

¹³¹ Demian, n. dj. 1, str. 368.

¹³² HAB; GPB; br. I—1 *Exhibitions-Protocoll 1799*; I—2 *Exhibitions-Protocoll 1808*.

¹³³ U registru se u sklopu te rečenice spominju imena Pressen i Rosenberger, no nije jasno tko je od njih novoimenovani liječnik? AHZ; 426; knj. 48 *Register 1771*.

određenu cijenu dopremio žito pred pekaru. No, dok je otišao u sobu po novac, pojavila se gospođa Rosenberg, koja je krajišniku ponudila »nekoliko groša više«¹³⁴. Krajišnik tome nije mogao odoljeti pa je tako žito prešlo u njezine ruke. Članovi magistrata su zaključili da Rosenbergeru treba zabraniti kupovanje žita koje je već bilo namijenjeno nekom drugom, zbog toga jer je to uzrokovalo poskupljenje. Osim toga, Rosenberger je od žita pravio rakiju, dok je Turchany kao pekar imao obvezu ispeći dovoljno kruha za bjelovarske građane.¹³⁵ Magistrat je u tom sporu odlučio za tužitelja u prvom redu iz gospodarskih pobuda i zbog propisa oko prekupa i odgovaranja. Da gradski predstojnici istodobno nisu ostali gluhi na tužbe Rosenbergerova »pokrštenoga« sina Marca, pokazuje njihova odluka iz svibnja 1808. godine. Tada je Marco od magistrata zatražio pljenidbu i premještaj robe krznara Demetera Stoichevicha, jer taj nije htio podmiriti 389 for. duga unatoč tome što su ga gradske vlasti prethodnom presudom na to obvezale. Magistrat je uvažio tu tužbu i naredio gradskom stražmeštru izvršenje pljenidbe.¹³⁶ Iz urudžbenih je zapisnika vidljivo da se magistrat nekoliko puta našao između dvije vatre zbog stava prema Židovima. Tako je generalkomanda na početku 1808. godine upozorila bjelovarski komunitet da svaka lokalna vlast koja Židovu dopušta prisvajanje nekretnine, kao kaznu mora platiti kupovnu cijenu na račun sirotinjske zaklade, a Židovu će se oduzeti ta nekretnina i prodati u korist iste zaklade.¹³⁷ Prema izjavi stražmeštra Jannisa od 5. ožujka 1808., Židov Moises Rosenberger ostavio je 50 volova, 30 krava i 5 koža Marcu Rosenbergeru, no magistrat je odlučio da se kože ne dostave Marcu.¹³⁸ S druge pak strane, neki su neimenovani bjelovarski trgovci u ožujku 1808. godine magistratu podnijeli tužbu protiv torbarenja trgovaca i Židova u Krajini, zamolivši gradske vlasti da to zabrane.¹³⁹ Samo mjesec dana kasnije kotlari Bernhard i Mihailovich protestirali su protiv naseljenja Židova koji se namjeravao pokrstiti, a želio se baviti krpanjem lonaca i kotlova. Obojica kotlara su istodobno tražila zabranu torbarenja i dolaska stranih kotlara na bjelovarski sajam.¹⁴⁰ Misza Dobrovich, Thomas Reichovich i Michael Simunovich su u jesen te godine dostavili gradskoj vladi prijavu da Židovi u Krajini usprkos propisima kupuju med, šljive i šišarke, te da namjeravaju podići pecaru rakije.¹⁴¹ Stražmeštri Johann Nikollich i Johann Workapich u gotovo isto vrijeme od magistrata traže da kožaru Simunovichu zabrane trgovinu šišarkama i drugim predmetima sa Židovima.¹⁴² Članovi magistrata su prvu i treću tužbu prosljedili brigadi, drugu odmah odbacili, a glede četvrte odlučili su ispitati spomenutoga kožara.

¹³⁴ »um paar Groschen mehr«: HAB; GPB; br. I—1 *Exhibitions-Prothocoll 1799*. predmet br. 310 od 27. 09. 1799.

¹³⁵ HAB; GPB; br. I—1; *Exhibitions-Prothocoll 1799*. predmet br. 310 27. 09. 1799.

¹³⁶ HAB; GPB; br. I—2; *Exhibitions-Prothocoll 1808*. predmet br. 372 od 03. 05. 1808.

¹³⁷ Isto, predmet br. 4 od 08. 01. 1808.

¹³⁸ Isto, predmet br. 209 od 08. 03. 1808.

¹³⁹ Isto, predmet br. 184 od 08. 03. 1808.

¹⁴⁰ Isto, predmet br. 293 od 08. 04. 1808.

¹⁴¹ Isto, predmet br. 924 od 20. 09. 1808.

¹⁴² Isto, predmet br. 945 od 04. 10. 1808.

Osim navedenih slučajeva u kojima su neki trgovci i obrtnici tužbom izrazili strahovanje od židovske konkurencije u poslovanju, bilo je i bjelovarskih stanovnika koji su postupali suprotno. Tako je konopar Philip Kollarich potkraj listopada 1808. uputio molbu magistratu da Rosenbergeru dopusti dostavu konoplje. Unatoč Kollarichevoj izjavi da »će se morati bojati krijumčarenja«, gradska je vlast tu zamolbu tada odlučila odbiti.¹⁴³

5. FINANCIRANJE CRKVE

Dvorsko ratno vijeće je već pedesetih godina 18. stoljeća odlučilo odrediti posebni prihod ili plaću (*portio canonica, Congrua*) za svećenike u Vojnoj krajini. Krajišnici su do tada davali deseti dio svojih poljskih plodova, besplatno obrađujući župna zemljišta i plaćajući samovoljne i često pretjerane svote novca ili druga davanja za svaki vjerski obred. Najviša vojna vlast je htjela tome stati na kraj. Rimokatoličko je svećenstvo u Vojnoj krajini bilo plaćeno iz proventne zaklade i religijske zaklade (*Religionsfond*). Religijska je zaklada stvorena od imovine ukinutih samostana, a ubrzo se ujedinila sa župničkim blagajnama (*Cassa Parochorum*). Prema naredbi Dvorskoga ratnog vijeća iz 1782. godine, ukupna je imovina ukinutih samostana trebala biti dostavljena blagajnama župne i religijske zaklade.¹⁴⁴ Najviša je vojna vlast Ugarsku dvorsku kancelariju obavijestila da imovina ukinutih kapelica, oltara i bratovština u Senju pripada tamošnjemu sirotinjskom institutu.¹⁴⁵ Proventna se zaklada u Varaždinskoj i Banskoj krajini financirala posebnom zemljarinom za koju je bila zadužena župna dotacijska zaklada (*Pfarr-Dotirungsfond*).¹⁴⁶ Posebna zemljarina u Varaždinskoj krajini iznosila je 6 krajcara za svako jutro vinograda i 3 krajcara za sva ostala zemljišta, a 4 krajcara za sve vrste zemljišta u Banskoj krajini. Rimokatolički su vjernici plaćali tu zemljarinu u obliku župnog prinosa (*Pfarr-Kongrua*) kao naknadu za prijašnja naturalna davanja. Rimokatoličko svećenstvo Karlovačke krajine nije dobivalo prihode općine, nego ga je plaćala država. Od cjelokupnog svećenstva u Vojnoj krajini jedino su rimokatolici dobivali djelomičnu državnu plaću.¹⁴⁷

Samom pokretanju pitanja dotacije crkvenih oblasti potkraj šezdesetih godina usprotivilo se svećenstvo, ali i vojska, jer je dotacija trebala dolaziti iz proventne zaklade. No, bez obzira na to kraljica Marija Terezija odlučila je da se i nadalje dotacije pokrivaju prihodima proventne zaklade. Budući da su predviđeni troškovi nadmašili mogućnosti proventne zaklade,

¹⁴³ »die Contrabandirung befürchten zu müssen«. Isto, predmet br. 1016 od 25. 10. 1808.

¹⁴⁴ Hietzinger, n. dj. 2b, str. 463. Stopfer, *Statistik*, str. 231. Vaniček, n. dj. 2, str. 520. Bach, n. dj., str. 125.

¹⁴⁵ AHZ; 426; kut. 15; sign. 1792–21–20 *Hofkriegsrätliche Verordnung* 31. 12. 1791.

¹⁴⁶ Ova župna dotacijska zaklada stvorena je na inicijativu kraljice Marije Terezije, a financira se iz komorske blagajne. Demian, n. dj. 1, str. 168, 169.

¹⁴⁷ Demian, n. dj. 1, str. 168, 169, 370, 371. Hietzinger, n. dj. 2b, str. 463. Stopfer, *Statistik*, str. 230, 231.

trebalo je naći i drugi način dotacije. Kraljica je naredila Dvorskom ratnom vijeću da se oko formiranja druge, posebne zaklade, dogovori s Ugarskom dvorskom kancelarijom. Za tu je zakladu određeno 30.000 for., uz dodatnih 3.656 for. Taj je novac bio raspoređen tako da je Karlovačka krajina dobila 20.000 for., Varaždinska 5.500 for., Banska 2.565 for. a ostatak je pripao Slavonskoj krajini. Ugarska župna blagajna je i ubuduće za svećenike imala plaćati 2.448 for. kao dotaciju. Pitanje dotacije u Hrvatskoj se krajini završilo tek 1781. kada su bečki vojni krugovi odredili da Krajina ubuduće mora iz vlastitih prihoda izdvojiti za troškove crkvene organizacije. Svećenici Karlovačke krajine su zbog tamošnjeg siromaštva morali biti dotirani bez pomoći krajišnika.¹⁴⁸

Plaće svećenika Varaždinske i Banske krajine su velikim dijelom osigurane župnom dotacijskom zakladom, a velik dio ostalih svećenika ovisio je o vjerskoj zakladi i župnim blagajnama.¹⁴⁹ Dotacija se prema odredbi od 1. svibnja 1776. trebala ostvariti na sljedeći način. Djelatni je župnik dobivao 300 for., kapelan koji je stanovao kod njega 100 for., a kapelan koji je vodio vlastitu crkvenu oblast 150 for. Za vikare i istaknute župe odredile su se dotacije od 500 i 1.000 for.¹⁵⁰ Župnici i obični kapelani su u prvoj polovici 19. stoljeća još dobivali 300, odnosno 100 for. godišnje, ali kapelan s vlastitom crkvenom oblasti 230 for. Nekoliko je župnika osim toga dobivalo i doprinose iz religijske zaklade, a Stopfer spominje kako su godišnji prihodi nekih župnika bili i do 600 for.¹⁵¹ Deficijenti među rimokatoličkim i grkokatoličkim svećenicima koji nisu nosili duhovnu titulu (*titulum mensae*) također su plaćani iz religijske zaklade.¹⁵² Svećenicima je bilo zabranjeno naplaćivanje vanjske crkvene kazne ili globe bez prethodnog znanja svjetovnih vlasti.¹⁵³

Prema Bachu, senjski biskup Ivan Krstitelj Ježić Novljanin dobivao je godišnju plaću od 4.000 for. Godišnji prihodi senjskog biskupa bili su 6.168 for. a uglavnom su dolazili iz zaklada, kao i iz desetine na vino i žito u civilnoj Hrvatskoj. Dotacija stolnoga kaptola, koji od 1788. godine ima šest kanonika (*Domberrn*), nije bila viša od 2.300 for. Dotacija teološkog seminara za 4 profesora i 25 pitomaca (*Alumnen*) od 10.495 for. na godinu zadovoljavala je, a osim toga na račun vjerske zaklade školovala su se za tu biskupiju dva pitomaca na bečkom sveučilištu.¹⁵⁴ Za razliku od svojih prethodnika biskup Ožegović je odlučio ostati u Senju, no nije se uselio u staru kuriju, već ju je prepustio mjesnom župniku, a sam je inicirao izgradnju nove, za koju mu je car odobrio 40.000 for. iz senjske solare.¹⁵⁵

¹⁴⁸ Vaniček, n. dj. 2, str. 520, 524–526.

¹⁴⁹ Demian, n. dj. 1, str. 168, 169. Stopfer, *Statistik*, str. 231.

¹⁵⁰ Vaniček, n. dj. 2, str. 524.

¹⁵¹ Hietzinger, n. dj. 2b, str. 463. Stopfer, *Statistik*, str. 231. Vaniček kao plaću kapelana s vlastitom oblasti spominje 150 for. Vaniček, n. dj. 2, str. 524.

¹⁵² Hietzinger, n. dj. 2b, str. 470. Stopfer, *Statistik*, str. 233.

¹⁵³ HAB; GPB; kut. 1; *Kurze aus k.k. Verordnungen zusammengetragene, und zur pfarrlichen Aufsicht dienliche Erinnerungen 1784.*

¹⁵⁴ Bach, n. dj., str. 126, 127. Hietzinger, n. dj. 2b, str. 476. Stopfer, *Statistik* str. 235.

¹⁵⁵ Niemčić, n. dj., str. 42, 43.

Osim stalnih plaća krajiški su svećenici imali pravo na prihode iz stolarine i naturalnih dobara. Propis o stolarini stupio je na snagu 1771. godine. Svećenici su siromašnim vjernicima trebali davati besplatne krsne listove, bez biljega. Godine 1776. bilo je zabranjeno posebno naplaćivanje ispovijedanja i pjevanja. Župnici su dobivali stolarinu za sprovode, vjenčanja, navješćivanja, za krsne i vjenčane listove te potvrde iz matice umrlih. Vrlo siromašni stanovnici Vojne krajine nisu trebali plaćati stolarinu. Štabnim je časnicima ostavljeno diskreciono pravo glede svote koju su uplatili, dok su za vojne komunitete bile određene posebne stolarine.¹⁵⁶ Crkve i župne kurije rimokatoličkih svećenika uzdržavane su novcima iz vjerske zaklade i općine, a građane su i popravljane besplatno, ručnim i voznim radovima.¹⁵⁷ Dopunski prihodi (*Intercalareinkünfte*) krajiških župa su, kao i u civilnoj Hrvatskoj, pripadali vjerskoj zakladi ako bi nadmašili upraviteljsku plaću. Međutim, ako bi time bili plaćeni popravci ili izgradnja crkve, župne zgrade ili škole, tada se obustavilo uplaćivanje na račun religijske zaklade.¹⁵⁸ Godine 1804. ukupni dotacijski prihodi bjelovarske župe bili su 700 for. iz krajiške proventne zaklade, 92 for. iz stolarine, 12 for. 40 krajcara iz župnih zemljišta, te 49 for. 1 krajcar od tzv. altarija (*Altaria*). Od tih je prihoda tada trebalo uzdržavati tri svećenika (tablice 3., 4.).¹⁵⁹

Uz novčanu nagradu, župnici su u Vojnoj krajini, kao i vojni namještenici, imali pravo na drvo za ogrjev.¹⁶⁰ Sva davanja krajišnika osim dostave ogrjevnog drva i stolarine bila su zabranjena, a milostinja se mogla upotrijebiti samo na dobrobit crkve. Bjelovarski je župnik Zvornik između 1809. i 1841. godine od Križevačke i Đurđevačke pukovnije kupovao po 20 hvati ogrjevnog drva, za koje je plaćao 16 for. na račun proventne blagajne jedne i druge pukovnije.¹⁶¹ Crkve su u Vojnoj krajini bile oslobođene vinščine za misno vino.¹⁶² Godine 1766. vojne su vlasti izdale naredbu po kojoj su rimokatoličke župnike i svećenike oslobađale od vojne službe ili novčane pripomći za zemljišta i nekretnine, no samo je kod najsiromašnijih prilikom popisivanja trebalo uzeti u obzir olakšice.¹⁶³ Deset je godina kasnije kraljica Marija Terezija rimokatoličkoj i grkokatoličkoj crkvi oduzela zemljišta u Krajini koja su one davale u zakup ili koja su obrađivale same župe. Zemljišta su bila podijeljena krajišnicima, a prihodi s njih namijenjeni za popravke crkava. U velikim dijelovima Hrvatske krajine župnici su imali pravo na 1,5 jutro zemlje. Sva zemljišta u posjedu klera su, izuzevši povrtnjak i jedno jutro livade, terećena zemljarijom od 12 for., koja se odbijala od plaće u korist vojne službe.¹⁶⁴ Župnici

¹⁵⁶ Stopfer, *Statistik*, str. 232, *Militär-Gränz-Verwaltung*, str. 117, 118.

¹⁵⁷ Isti, *Militär-Gränz-Verwaltung*, str. 113. Bach, n. dj., str. 309.

¹⁵⁸ Vaniček, n. dj. 2, str. 529.

¹⁵⁹ HAB; GPB; kut. 4; *Pfarrdotirungs-Ausweis* 10. 04. 1804.

¹⁶⁰ Hietzinger, n. dj. 2b, str. 466. Stopfer, *Statistik*, str. 232.

¹⁶¹ HAB; GPB; sudski spisi; kut. 1, 2; brojne priznanice obiju pukovnija.

¹⁶² AHZ; 426; knj. 33 *Repertorium 1765*, knj. 39 *Repertorium 1767*, knj. 43 *Repertorium 1769*.

¹⁶³ AHZ; 426; knj. 34 *Repertorium 1766*.

¹⁶⁴ Demian, n. dj. 1, str. 169, 170. Stopfer, *Statistik*, str. 231. Krajasich, n. dj., str. 277. Vaniček, n. dj. 2, str. 525.

i kapelani bili su oslobođeni rabote i podvoza, no to nije vrijedilo za zvonare.¹⁶⁵ Grkokatolički su svećenici također bili plaćeni iz proventne zaklade, a osim toga uglavnom su ovisili o novcu, radu i naturalijama svoje crkvene oblasti i o stolarini.¹⁶⁶

Svote pristojbi i stolarine određene su prema Deklarativnom raspisu iz 1779. godine i Konzistorijskom sistemu iz 1782. Uzdržavanje pravoslavnih svećenika uglavnom se osiguravalo davanjima njihovih parohija. Država nije sudjelovala u plaćanju pravoslavnog svećenstva, pa se niže svećenstvo, silom prilika, trebalo baviti poljodjelstvom.¹⁶⁷ Kao pristojbu prilikom ustoličenja (*Singelia*) paroha, svaka je kuća iz njegove oblasti trebala plaćati 30 krajcara, no ukupna svota nije smjela biti veća od 50 for., čak i ako je bilo više od 100 kuća u njegovoj parohiji.¹⁶⁸

Pravoslavni su parosi i ostali svećenici u pakračkoj episkopiji plaćani iz vlastitih sredstava, i to iz popovskog bira (*Poppen-Byr*) ili lukna (*Luckno*) kao podavanja pravoslavnih vjernika u iznosu 2 oka, ili 4,5 funte plodova, koji su predstavljali prinos njegova zemljišta po jutru.¹⁶⁹ Varaždinsko-karlovačka generalkomanda 1800. godine spominje pretvorbu bira u »neku vrstu zemljarine (. . .) za pristojnije izdržavanje grkonesjedinjenih svećenika«¹⁷⁰. Ovisno o obilnosti prinosa zemljišta pravoslavnih krajišnika, za Varaždinsku su krajinu bile određene pristojbe od 5, 6 i 7 krajcara, a u Karlovačkoj od 4, 5 i 6 krajcara.¹⁷¹ Prema viđenju Colloreda, niže je pravoslavno svećenstvo zbog svojih poljodjelskih aktivnosti poseljačeno, pa se postavljalo pitanje kako bi ono moglo biti oslobođeno od svjetovnih poslova, napose poljodjelstva, i na koji bi se način problem oko prehranjivanja mogao riješiti da bi se niže pravoslavno svećenstvo potpuno posvetilo svom duhovnom pozivu.¹⁷² Osim stolarine najunosnija je bila pristojba za posvećenu vodu (*Weihwassergeld*) u iznosu 7 krajcara po krajiškoj kući, a plaćala se na blagdan Bogojavljenja. Postojala su i posebna davanja kao što je dimnica, pristojba uz izbor metropolita i održavanje sinoda (tablica 4.).¹⁷³ Vojne su vlasti još 1770. godine postigle dogovor između pravoslavnih vjernika i njihovih episkopa o dimnici, konaku (*Konack*), besplatnoj opskrbi i milostinji.¹⁷⁴ Biskupi su za posvetu crkve smjeli dobivati do 9 kremničkih dukata, a za posvetu antiminsa do 3 dukata.¹⁷⁵

¹⁶⁵ AHZ; 426; knj. 30 *Register 1763*.

¹⁶⁶ Hietzinger, n. dj. 2b, str. 466, 468.

¹⁶⁷ Isto, str. 466–469, Vaniček, n. dj. 2, str. 575. Stopfer, *Statistik*, str. 232, 233. Krajasich, n. dj., str. 275, 276.

¹⁶⁸ AHZ; 426; kut. 10b; *Erläuterungs-Rescript 1779*, par. 22.

¹⁶⁹ Demian, n. dj. 1, str. 177, 178, 376. Hietzinger, n. dj. 2b, str. 467. Stopfer, *Statistik*, 232.

¹⁷⁰ »eine Art von Grundtax (. . .) zum anständigeren Unterhalt der Seelsorger graeci ritus non uniti.«: AHZ; 426; kut. 17; sign. 1800–21–25 *Generalkomando-Verordnung 14. 01. 1800*.

¹⁷¹ AHZ; 426; kut. 17; sign. 1800–21–25 *Generalkomando-Verordnung 14. 01. 1800*.

¹⁷² AHZ; 429, Banska generalkomanda; kut. 9; sign. 1800–21–119 *Systemal-Verordnung 17. 09. 1800*.

¹⁷³ Demian, n. dj. 1, str. 177, 178, 376, 377.

¹⁷⁴ AHZ; 426; knj. 44 *Repertorium 1770*.

¹⁷⁵ AHZ; 426; kut. 10b; *Erläuterungs-Rescript 1779*, par. 22.

Pravoslavni su svećenici morali besplatno izdavati potvrde iz matičnih knjiga krštenih, vjenčanih i umrlih. Bogatijim je krajišnicima bilo dopušteno to plaćati prema vlastitu nahodjenju.¹⁷⁶ Milostinja se plaćala kod posjeta episkopa ili njegova vikara, a svota se određivala prema vlastitu nahodjenju ili imovinskom stanju vjernika. To se također odnosilo na ostavštine. No, posljednju želju nije mogao sastaviti svećenik, nego općinski bilježnik u prisutnosti lokalnih vlasti, skrbnika i svećenika. Ostale plaće tih svećenika osigurane su pristojbama za posvećivanje crkava i antiminsa, te pristojbe od 30 do 50 krajcara, koje je novoimenovani svećenik za svoje ustoličenje trebao plaćati po svakoj kući svoje oblasti.¹⁷⁷ Iznosi putnih paušala za poslanike koji su trebali prisustvovati narodno-vjerskoj skupštini nisu se smjeli mijenjati po vlastitu nahodjenju. Ni metropolitu, ni episkopima nije bilo dopušteno da na trošak svojih vjernika putuju ili podmiruju svoje troškove.¹⁷⁸ Svećenicima je također bilo strogo zabranjeno da od udovice traže konja, knjige ili druge poklone kao posmrtno darove, kao i utjerivanje saradara i parusija, a udovica se u tim slučajevima trebala obratiti episkopu. Zbog istog je razloga svećenicima bilo zabranjeno sastavljanje testamenta.¹⁷⁹

Prihod pravoslavnih episkopa uglavnom se oslanjao na konvencijske pristojbe (*Conventionstaxen*) i sidoksiju (*Sydoxialtaxen*) koja se odnosila na novčane doprinose namijenjene za podmirivanje troškova sinoda i sl. Sidoksije ili godišnja davanja episkopima iznosila su 3 krajcara po krajiškoj kući, dok su protosvećenici pakračke i karlovačke episkopije dobili dopuštenje da od svake kuće svoje oblasti traže po 1 krajcar.¹⁸⁰ Osim toga imali su pravo i na druge razne pristojbe, primjerice, kod posvete crkve.¹⁸¹ Pravoslavni episkop nije dobio državnu plaću, već ga je u potpunosti uzdržavala njegova crkvena oblast. Svaka pravoslavna krajiška kuća je prema konvenciji iz 1771. godine trebala plaćati dimnicu od 6, 9 ili 14 krajcara, a svećenici dodatna 3 krajcara po kući u njihovoj crkvenoj oblasti. Dimnica (*Dimnicza, Rauchfanggeld*) je u pakračkoj episkopiji bila 6 krajcara za zemljišta do 5 jutara, 9 krajcara za zemljišta između 6 i 10 jutara, 12 krajcara za zemljišta između 11 i 15 jutara, te napokon 14 krajcara za sva veća zemljišta. Paroh je plaćao još 3 krajcara po kući svoje parohije. Svaki je paroh svom episkopu morao godišnje davati 100 oka pšenice ili 2 for. Za potvrdu oglašavanja mogao je tražiti 7 krajcara. Pravoslavni je svećenik svom episkopu osim toga od svoga bira trebao plaćati 1 krajcar po kući svoje parohije. Sva ostala davanja u novcu i naturalijama, te besplatne radove, kao i darove blagdanima ili imendanima, vojne su vlasti tretirale kao ucjene i stoga strogo zabranile. Hietzinger ističe kako je karlovački episkop dobivao 1.889 for. 16 krajcara konvencijskog novca i 3.250 for. sidoksija, pakrački episkop 1.088 for. 30 krajcara, odnosno

¹⁷⁶ HAB; GPB; BR. I—15 *Register*.

¹⁷⁷ Vaniček, n. dj. 2, str. 538, 539. Stopfer, *Statistik*, str. 237.

¹⁷⁸ AHZ; 426; kut. 10b; *Erläuterungs-Rescript 1779*. par. 61, 62.

¹⁷⁹ Isto, par. 43.

¹⁸⁰ Isto, par. 22, 32.

¹⁸¹ Hietzinger, n. dj. 2b, str. 483, 484.

3.484 for. Prema Stopferu, godišnje plaće karlovačkog i pakračkog episkopa bile su između 5.500 i 5.900 for.¹⁸²

Ako su imali vlastite sesije (Sessionen), za njih su bili oslobođeni poreza i radne obveze. Svaka je sesija imala 24 jutra oranice i 10 jutara livade. Gdje god su bile manje nego je predviđeno, dobivali bi novčanu naknadu iz proventne blagajne od 3 for. po jutru.¹⁸³ Taj je iznos prije Temeljnog zakona bio 1 for. a plaćao se iz proventne blagajne.¹⁸⁴ Primjerice, bjelovarska pravoslavna župa tretirala se kao krajiška župa, a ne kao komunitetska, i tamošnji je paroh Raichevich imao pravo na naknadu jer nije imao svoju vlastitu sesiju. Naknadu mu je trebalo dostaviti iz proventne blagajne Križevačke pukovnije. Tu je novčanu naknadu, međutim, mogao dobiti tek na početku 1808. godine, no nije mogao dobiti naknadu i za vrijeme prije pojave Temeljnog zakona u iznosu od 1 for. po jutru jer su tada vrijedila druga pravila.¹⁸⁵ Paroh Raichevich je još 1809. godine dobio odgovor Dvorskoga ratnog vijeća kako se Temeljni zakon ne odnosi na vojne komunitete, i da stoga pravoslavni paroh nema pravo tražiti sesiju od 34 jutra za koju ne treba plaćati poreze, nego treba biti tretiran prema članku 40. Deklarativnog raspisa, po kojem je bio oslobođen svake kontribucije i drugih radnji za svoju »stvarnu imovinu«¹⁸⁶. Pravoslavni su svećenici imali pravo na zemljišta za koja su do 34 jutra bili oslobođeni poreza i rabote. Ostatak se određivao prema postojećim propisima.¹⁸⁷ Osim toga, uz svećenika je i po jedan muškarac u kući bio oslobođen djelatne službe.¹⁸⁸

Pravoslavna crkva 1776. godine nije izgubila svoja zemljišta u Vojnoj krajin. Rimokatolički, kao i grkokatolički svećenici nisu bili bogati, ali su svakako bili dotirani, dok su pravoslavni svećenici za razliku od njih u prosjeku imali samo neznatne prihode.¹⁸⁹ Peter Krajasich navodi da je niže pravoslavno svećenstvo potkraj 18. stoljeća ipak dobivalo novčanu pomoć države kako bi se lakše moglo posvetiti svojem zvanju.¹⁹⁰ Pravoslavnim je popovima još 1760. godine bilo zabranjeno tražiti dvostruku ili neumjerenu mrtvinu (*Sterb-Gebühr*) kod krajišnika koji su umrli na bojnom polju, a nisu smjeli gospodariti pri gradnji i kalkulirati građevinskim izdacima, te iznuđivati suvišan novac, već su se morali držati propisa za gradnju crkava iz 1753. godine.¹⁹¹

¹⁸² Demian, n. dj. 1, str. 375. Hietzinger, n. dj. 2b, str. 467, 484. Stopfer, *Statistik*, str. 232, 237. Vaniček, n. dj. 2, str. 562, 563.

¹⁸³ AHZ; 476. Vojne normalije i pravilnici; kut. 1; supplement sign. 3175 *Generalkomando-Verordnung* 11. 07. 1808. Hietzinger, n. dj. 2b, str. 468. Stopfer, *Statistik*, str. 233.

¹⁸⁴ Demian, n. dj. 1, str. 178, 179.

¹⁸⁵ AHZ; 426; kut. 23; sign. 1811—R1—202 B—5524 *Generalkomando-Verordnung*.

¹⁸⁶ »wirkliche Besitzungen«: AHZ; 426; kut. 21b; 1809—1—24 B—126 *Hofkriegsrätliche Verordnung* 08. 01. 1809. i 1809—1—184 R—5673 *Generalkomando-Verordnung*.

¹⁸⁷ AHZ; 429; kut. 9; sign. 1800—21—119 *Systemal-Verordnung* 17. 09. 1800.

¹⁸⁸ Demian, n. dj. 1, str. 376, 377.

¹⁸⁹ Hietzinger, n. dj. 2b, str. 469. Krajasich, n. dj., str. 277.

¹⁹⁰ Krajasich, n. dj., str. 276.

¹⁹¹ AHZ; 426; knj. 24 *Repertorium* 1760.

Godine 1759. pravoslavni su svećenici i njihove obitelji bili oslobođeni svih službovanja, a ukinuta su i hapšenja svećenika.¹⁹² No, bez obzira na to, repertorij Karlovačke generalkomande iz 1765. godine zabilježio je tužbe pravoslavnih vjernika jer »popovske kuće« nisu bile oslobođene službovanja.¹⁹³ Prema Deklarativnom raspisu, djelatni je paroh sa svojim krvnim rođacima s kojima je živio u zajedništvu dobara oslobođen svih davanja, osim vojne službe. To se, međutim, odnosila samo na one rodake koji su s njime živjeli prije njegova pristupanja svećenstvu.¹⁹⁴ Pravoslavni svećenici također za uvoz svojega misnog vina nisu trebali plaćati vinščinu.¹⁹⁵

Od 1776. godine općina je bila odgovorna za održavanje crkve, a u tu se svrhu besplatno i obvezno radilo. Nove župne crkve su trećinu sredstava dobivale iz državne blagajne ako crkvena blagajna i imovina općine nisu bile dostatne. Filijalne je crkve trebalo održavati potpuno na račun općine.¹⁹⁶ Vojna je vlast u drugoj polovici 18. stoljeća u Vojnu krajinu uvela crkvena spremišta. O darovima u novcu, tkanju ili drugim predmetima također se vodilo računa. Oni su se uglavnom svake nedjelje prodavali na javnoj dražbi. Svi su tekući računi plaćani iz te blagajne.¹⁹⁷ Osobe koje su polagale račune pri crkvenim blagajnama dobivale su remuneraciju ili 30 krajcara naknade po računu.¹⁹⁸ Župnik je trebao brinuti o računu i dnevniku crkvene blagajne (*Kirchenkassa-Journal*).¹⁹⁹ Sve crkve u Vojnoj krajini posjedovale su vlastitu imovinu, koju su stekle ostavštinama i darovima. Tu su imovinu pod nadzorom vlasti vodili i obračunavali župnici sa starješinama crkve. Troškove do 50 for. odobravale su satnije, do 100 for. pukovnije, a više generalkomande. Korištenje cjelokupnim kapitalom moglo je odobriti samo Dvorsko ratno vijeće.²⁰⁰ Župnici su osim toga znali tražiti i dobivati solne novce za izgradnju i reparaciju svojih svetišta.²⁰¹ Primjerice, bjelovarski župnik Zvornik je 1816. godine morao platiti 4 for. 40 krajcara b.v. na račun proventne zaklade, tj. pukovnijske proventne blagajne, za 14 erarskih voznih radova.²⁰² Vojne su vlasti u studenome 1799. odobrile popravak zvonika bjelovarske crkve, no zbog nedostatka gotovine u crkvenoj blagajni daljnje je troškove trebalo platiti od prihoda iz crkvenih kamata, te izbjegavati zabranjeno, tajno sabiranje

¹⁹² Isto. Vaniček, n. dj. 2, str. 537.

¹⁹³ »Poppen-Häuser«: AHZ; 426; knj. 33 *Repertorium 1765*.

¹⁹⁴ AHZ; 426; kut. 10b; *Erläuterungs-Rescript 1779*, par. 40.

¹⁹⁵ AHZ; 426; knj. 50 *Repertorium 1772*.

¹⁹⁶ Demian, n. dj. 1, str. 169, 170. Krajasich, n. dj., str. 277. O tome svjedoči i bilješka u registru prema kojoj je najviša vojna vlast prepustila 10.000 for. generalkomandi za izgradnju crkava i župnih zgrada. AHZ; 426; knj. 46 *Repertorium 1771*.

¹⁹⁷ Krunoslav Tkalac, *Babogredska kompanija* (Županja, 1970.), str. 106.

¹⁹⁸ HAB; GPB; BR. I—15 *Register*.

¹⁹⁹ AHZ; 430; kut. 23; sign. 1788—12—440 *Communitäten-Regulativ 1788*.

²⁰⁰ Crkve cijele Vojne krajine su 1818. godine imale tekuću imovinu u iznosu 102.149 for 70²/₃ krajcara k.n. i 685.374 for 19²/₃ krajcara b.v., a stalnu imovinu u vrijednosti 585.003 for. 47⁴/₈ krajcara k.n. i 2.714.403 for 47⁴/₈ krajcara b.v. Hietzinger, n. dj. 2b, str. 459, 460. Stopfer, *Statistik*, str. 230.

²⁰¹ AHZ; 426; knj. 35 *Repertorium 1766*.

²⁰² HAB; GPB; kut. 4; sign. X—6520 *Obavijest Križevačke pukovnije župniku Zvorniku 1816*.

prinosu (*Collecte*). Magistrat je na to odgovorio kako ni crkvene kamate nisu dovoljne za pokrivanje tih troškova i da će crkva biti prisiljena odreći se uloženi kapitala. Umjesto toga bjelovarski se župnik odlučio obratiti Đurđevačkom kantonu za pripomoć iz tamošnje crkvene zaklade.²⁰³ Zapovjedništvo Đurđevačke pukovnije je bjelovarskog župnika Zvornika 1820. godine upozorilo da prema propisima iz 1806. i 1814. godine samo postavljanje prvotne ograde službenog vrta financira erar, no troškove svakoga daljnjeg održavanja ili gradnje treba podmiriti korisnik. Pukovija je navela kako prema raspisu iz 1820. godine popravak prozora, lončarski, tesarski, bravarski i djelomično zidarski radovi nikada ne smiju biti predloženi bez osobne prisutnosti građevinskog ravnatelja i ispitivanja svih okolnosti, jer stanovnici su dužni to sami održavati. Stoga je bjelovarski župnik morao sam platiti popravak svoje ograde.²⁰⁴

Gradnje i održavanje crkava i župnih kurija u prvom su redu ovisili o crkvenim blagajnama, a općine su uglavnom pomagale besplatnim ručnim i voznim radovima. Kod rimokatoličkih crkava, nad kojima je vladar imao pravo patronata, troškovi gradnje podmireni su ne samo iz crkvenih blagajna nego i iz proventne blagajne pukovnije ili komuniteta, ako su sredstva crkvenih blagajna bila nedostatna.²⁰⁵ Doprinosi za gradnju crkve, kao i ostale općinske građevinske aktivnosti nisu se smjeli utjerivati silom, niti se to pismenim izjavama ili obvezama smjelo zahtijevati od krajišnika.²⁰⁶ Kod izgradnje crkve morala je surađivati cijela župa, odnosno parohija. Određeni su lokacija i zemljište, a planiranje izgradnje crkve, ili pak njezin popravak, trebalo je obaviti preko generalkomande i pukovnijskih zapovjedništava. Tijekom Josipove vladavine i sve do kraja 18. stoljeća izgrađene su brojne, prepoznatljivije crkve prema standardnim nacrtima. Zbog standardizacije crkava, međusobne vanjske razlike postajale su sve manje. Nastalo je niz, kako ističe Đurđica Cvitanović, »stilski sličnih, funkcionalnih i solidno građenih crkava, (...) bez individualnosti u pristupu kod izvedbe idejnog nacrt«²⁰⁷. Tipizirane crkve odgovarale su samo liturgijskim zahtjevima rimokatoličkog, unijatskog ili pravoslavnog obreda, tako da su se one uglavnom razlikovale po visini novčane svote odvojene za gradnju i same vjerske namjene.²⁰⁸ Unutrašnji izgled bazilike rimokatoličke crkve djeluje prostorno i cjelovito, s vidljivim oltarom u apsidi, koji se nalazi u osi srednjeg broda. U pravoslavnoj crkvi ikonostas dijeli svetište od prostora za vjernike. Ikonostas je obično drven i ima troja vrata koja se u određenim trenucima bogoslužjenja otvaraju i zatvaraju. Oltar se nalazi na sredini svetišta iza ikonostasa, a laicima je dopušten pristup samo zbog posebnih razloga kao što je, na primjer, liturgija. Dok unutrašnjost rimokatoličke crkve krasi brojni barokni ornamenti i kipovi, kod pravoslavnih crkava prevladavaju ikone i sakralne slike.

²⁰³ HAB; GPB; br. I—1 *Exhibitions-Prothocoll 1799*. predmet br. 396 od 15. 11. 1799.

²⁰⁴ HAB; GPB; kut. 4; sign. Y—5139 *Obavijest Đurđevačke pukovnije 22. 09. 1820*.

²⁰⁵ Hietzinger, n. dj. 2, str. 461, 462. Stopfer, *Statistik*, str. 230.

²⁰⁶ HAB; GPB; br. I—15 *Register*.

²⁰⁷ Đurđica Cvitanović, 'Idejni nacrti za gradnju tipiziranih crkava u Vojnoj krajini', u: Dragutin Pavličević izd., *Vojna krajina* (Zagreb, 1984.), str. 412, 428.

²⁰⁸ Isto, str. 415, 417, 421.

6. DUHOVNI PASTIRI KAO ČUVARI MORALA

Koliko su vojne vlasti i magistrat bili nadležni za očuvanje reda i mira, obrtnici i trgovci za opskrbljivanje krajišnika, župnici ili parosi su morali brinuti za čudorednost, dakle za unutrašnji mir svojih župljana, odnosno stanovnika u parohijama. Svećenici su morali skrbiti za duhovnu sigurnost krajiškog stanovništva s istom odgovornošću kao što se policijska služba imala brinuti za opći mir i sigurnost, a liječnici za tjelesno zdravlje. Stoga i nije čudno da Propisi za komunitete iz 1788. i 1794. godine nazivaju religiju osobitim predmetom policije, kojem je potrebna posebna pozornost magistrata. Oni pokazuju izrazite tragove prosvijećenog odnosa prema religiji i utjecaj Povelje o toleranciji. Svaki pripadnik dopuštenih vjeroispovijesti, po njima, morao je biti upućen u poznavanje njezinih najznačajnijih zakona, a svećenik je imao pomoću prosvijećenog obrazovanja savjesno potiskivati zablude i vjersku mržnju.²⁰⁹ Mjesni su se svećenici morali suzdržavati od svake kontroverze tijekom propovijedi. Umjesto toga morali su razjasniti stvarne dužnosti čovjeka prema Bogu, njegovu vladaru i samom sebi. Cilj toga je da svaki podanik postane vjeran i poslušan, izbjegavajući grijeh protiv Boga i čudorednosti, te »da svoga bližnjega bez ispitivanja, čije je vjere, jednostavno kao sugrađanina podnosi, da mu je dobrohotan, i da iskreno s njim postupa«²¹⁰. Izrugivanje vjerskih običaja ili vjerskih predstavnika bilo je zabranjeno i moralo se najstrože kažnjavati.²¹¹

Još je 1798. godine Dvorsko ratno vijeće izrazilo svoje negodovanje i veliko nezadovoljstvo zbog pojave nečudorednog pnašanja u nekim mjestima Vojne krajine. Razvratnost i blud dosegli su takvu razinu i takve bestidne oblike ponašanja da je to, kao i zanemarivanje ili čak ismijavanje vjere, sve više počelo ulaziti u narod.²¹² Brigadama su generalkomande zapovjedile da se koriste svim sredstvima kako bi dotična mjesta očistile od »ovog društvenog čira«, jer takav štetni način života truje čudorednost obiteljskog života i »kao rak nagriza iskrenost čudoređa«.²¹³ Pretpostavljeni svih ustanova morali su djelovati učinkovito na svoje službenike, i neposluh oštro kažnjavati. Bečki vojni krugovi na početku 1799. godine ponovno spominju kako duhovni i svjetovni pretpostavljeni trebaju svoje zadatke najbrižljivije ispuniti, ali i vlastitim primjerom »koji na običnog čovjeka ostavlja takav duboki utisak«, spriječiti daljnje potkopavanje čudorednosti i ravnodušnosti prema vjeri među krajišnicima, te pomoći vraćanju izvršavanja njihovih vjerskih dužnosti.²¹⁴ Dvorsko ratno vijeće smatralo je da

²⁰⁹ AHZ; 430; kut. 23; sign. 1788—12—440 *Cummunitäten-Regulativ 1788*.

²¹⁰ »seinen Nächsten ohne Untersuchung, wessen Glaubens er ist, blos als Nebenmensch dulde, wohlwolle, und aufrichtig behandle.«: Isto.

²¹¹ Isto.

²¹² Vaniček, n. dj. 3, str. 93, 94.

²¹³ »gesellschaftlichen Geschwüre«, »Wie ein Krebs an der Einfalt der Sitten nage«. Vaniček, n. dj. 3, str. 94.

²¹⁴ »die auf den gemeinen Mann so grossen Eindruck machen«: AHZ; 430; kut. 37; sign. 1799—10—1 *Hofkriegsrätliche Verordnung 31. 01. 1799.*; sign. 1799—1—2 *Brigadiers-Instruction 26. 03. 1799*. Naredba iz 1800. godine također spominje kako

se od krajišnika može očekivati ispunjenje njegovih dužnosti prema vladaru, državi i svojim bližnjima bude li čudoredan i bogobožan. Stoga pretpostavljeni moraju svoje podređene neprestano nadgledati i nadahnjivati vlastitim dobrim primjerom. Biskupi i episkopi moraju biti oprezni kada biraju osobe za svećenički stalež, kako bi za svećenike bili primljeni samo kreposni, poštenu i čestiti ljudi, koji bi svećenstvu služili na čast, odgovarajući profesionalnim obvezama i pružajući u svakom pogledu ono što se od njih očekuje glede religije i čudoređa.²¹⁵

Generalkomanda je od lokalnih vlasti bila obaviještena o rimokatoličkim svećenicima nemirne naravi ili lošega karaktera, pa su prilikom posjeta mogli biti pažljivo promotreni.²¹⁶ Primjerice, 1812. godine desetak bjelovarskih stanovnika potpisalo je potvrdu namijenjenu vojnim vlastima u kojoj se navodi kako je župnik Zvornik nedjeljom i blagdanima nakon propovijedi govorio o nauku kršćanske vjere prema propisanim katehetskim knjigama, ali i tijekom rane mise s molitvama. Nitko se od župljana nije požalio kod vlasti.²¹⁷ Još su 1773. godine generalkomande upozorile lokalne vlasti da pravoslavno svećenstvo treba odvrćati od zadiranja u rimokatoličku religiju.²¹⁸ Bojeći se ruskog utjecaja na pravoslavnu braću u Monarhiji, vlasti su pažljivo motrile pravoslavne svećenike, te zapovijedale i njihova hapšenja »zbog održanih sumnjivih govora«, nakon čega je često slijedilo upućivanje u gradački zatvor.²¹⁹ Vlasti su tako 1771. godine u Petrinji uhvatile »sumnjivo pismo« pravoslavnog popa Alekse Popoviča.²²⁰ Rothenberg spominje otvorene proruske osjećaje kod pravoslavnih vjernika, koji su sigurno uznemiravali Beč. Lokalnim je vlastima strogo naređeno da razotkriju ruske agente i sprečavaju daljnju emigraciju pravoslavnih vjernika.²²¹ Pravoslavnom je svećenstvu tih godina i iz istih razloga bilo zabranjeno lutanje i svojevoljno napuštanje pukovnije, te odlazanje u strana područja bez dozvole za dopust.²²²

Rimokatolički i pravoslavni svećenici su kod parničnih postupaka koji su se ticali njih osobno, ulazili u nadležnost svjetovnog suca. To se nije odnosilo na tužbe zbog ozljeda (*Injurienklage*) i disciplinskih prekršaja o kojima je odlučivao konzistorij. Kod krivičnih je postupaka presuda svjetovnog suda bila priznata tek ako bi crkvena vlast tuženika lišila časti.²²³ Redovnici, bez obzira na to jesu li se bavili obrazovanjem mladeži ili uče-

kod velikog dijela naroda ništa drugo na običnog čovjeka ne djeluje kao primjeri duhovnih i svjetovnih vlasti. AHZ; 429; kut. 9; sign. 1800—21—119 *Systematl-Verordnung* 17. 09. 1800.

²¹⁵ AHZ, 430; kut. 37; sign. 1799—10—1 *Hofkriegsrätliche Verordnung* 31. 01. 1799. sign. 1799—10—2 *Brigadiers-Instruction* 26. 03. 1799.

²¹⁶ HAB; GPB; br. I—2; *Exhibitions-Protocoll* 1808. predmet br. 856 od 30. 08. 1808.

²¹⁷ HAB; GPB; kut. 2; *Zeugniß* 20. 05. 1812.

²¹⁸ AHZ; 426; knj. 55 *Register* 1773.

²¹⁹ »wegen geführten verdächtigen Reden«: AHZ, 426; knj. 44 *Repertorium* 1770.

²²⁰ »verdächtiger Brief«: AHZ; 426; knj. 48 *Register* 1771. Na žalost, registar nam ne daje (kraći) sadržaj Popovičeva pisma.

²²¹ Rothenberg, n. dj., str. 32.

²²² AHZ; 426; knj. 44 *Repertorium* 1770, knj. 49 *Repertorium* 1772.

²²³ Hietzinger, n. dj. 2b, str. 490. Stopfer, *Statistik*, str. 239.

njem vjeronauka, u Vojnoj su krajini bili tretirani jednako kao drugdje u Monarhiji.²²⁴ Prema carskoj odluci od 3. kolovoza 1852., svećenici rimokatoličkog unijatskog i pravoslavnog obreda bili su u krivičnim postupcima u nadležnosti pukovnijskog suda ili magistrata.²²⁵ Crkvene komisije i istrage, koje su zahtijevale sastanak župe ili parohije, mogle su se održati bez prisutnosti pukovnijskog ili satnijskog zapovjedništva kao lokalne vlasti. Međutim, ako su se na njima preslušavali svjedoci s vojnim statusom, onda su uvijek trebali biti prisutni vojni prisjednici. Pukovnijsko zapovjedništvo obično nije trebalo neposredno korespondirati s uredom biskupa ili episkopa. U hitnim slučajevima obraćali bi se neposredno, no o tome su naknadno morali obavijestiti generalkomandu.²²⁶

Svaka je župa morala imati maticu krštenih, maticu vjenčanih i maticu umrlih, posebnu knjigu za sve dekrete svjetovne vlasti i jednu za sve naredbe konzistorija, spremljene na mjesto sigurno od vatre. Župnik je na početku dana trebao zabilježiti pismeno sve svoje propovijedi. ili knjigu iz koje se koristio odlomcima, te zajedno pohraniti. Bio je dužan informirati se putem spomenute tiskane knjige o svim vladinim mjerama i propisima, i točno ih izvršiti. Sve zapovijedi vojnih vlasti trebalo je pročitati s propovjedaonice. One koje su se odnosile na krivična djela ili krvoproliće predstavnik svjetovne vlasti morao je pročitati pred crkvom. Jutarnju je misu valjalo popratiti s kratkom poukom o čudorednosti. Vjerovanje u predrasudu po kojoj dijete koje umire bez krštenja nikada ne dopijeva u pakao bez obzira na to što ono gubi vječno blaženstvo, navodilo je neke »nesretne ženske glave« na pobačaj.²²⁷ Župnici su morali narod propovjedima i ispovijedanjem lišiti te predrasude, te spriječiti daljnje širenje takve laži. Svećenici su, osim toga, trebali prosvjećivati ljude, uspostavljajući što bliži kontakt sa svojim župljanima. Naročito je bila duboko ukorijenjena predaja da zemlja koja je primila u svoja njedra tijelo samoubojice ne donosi ploda, a osim toga izložena je stalnim nevremenima i ne donosi bogatu žetvu. Župnici su trebali podučavati seljake suvremenim načinima liječenja od stočne zaraze.²²⁸ Katolički su pastiri morali posjećivati nekato­ličke bolesnike, i to bez poziva, pogotovo kada je bolesnik pokazao želju da priđe na rimokatoličku vjeru. Ako je bolesnik odbacio njegovu pomoć, rimokatolički se svećenik odmah trebao udaljiti.²²⁹

Svi su krajišnici nedjeljom i blagdanom morali ići u crkvu, a posjeti krčmi ili gozbe dok je trajala misa i večernja bili su najstrože zabranjeni.²³⁰ Svi su radovi slugu nedjeljom i blagdanom bili zabranjeni, a živežne su namirnice seljaci mogli prodavati nakon mise.²³¹ Kolima se moglo koristiti

²²⁴ Stopfer, *Militär-Gränz-Verwaltung*, str. 128.

²²⁵ Bach, n. dj., str. 176.

²²⁶ HAB; GPB; br. I—15 *Register*.

²²⁷ »Die verunglückten Weibsbildern«: HAB; GPB; kut. 1; *Kurze aus k.k. Verordnungen zusammengetragene, und zur pfarrlichen Aufsicht dienliche Erinnerungen 1784*.

²²⁸ Isto.

²²⁹ »Die verunglückten Weibsbildern«: Isto.

²³⁰ AHZ; 430; kut. 23; sign. 1788—12—440 *Communitäten-Regulativ 1788*.

²³¹ HAB; GPB; kut. 1; *Kurze aus k.k. Verordnungen zusammengetragene, und zur pfarrlichen Aufsicht dienliche Erinnerungen 1784*.

samo uz odobrenje lokalnog zapovjedništva, a mladež i služinčad je poslijepodne obvezno morala na vjeronauk u crkvu. Psovanje je bilo zabranjeno, i moglo se kažnjavati batinama. Sve što nije odgovaralo ćudorednom načinu života, bilo je zabranjeno. Kod grubih pogrda i sramnih činova nije morao biti kažnjen samo učitelj nego i gledaoci koji ga nisu spriječili.²³² Nošenje kipova u procesijama zabranjeno je 1783. godine. Svakoj su župi bile dopuštene samo dvije procesije na godinu, a hodočašće bez župnika bilo je zabranjeno. Svi su se vjernici trebali držati posta. Prema Demianu, bogoslužjenje u pravoslavnim crkvama imalo je puno nedostataka, a jedino su se pjevali psalmi i čitala misa. Pravoslavno je svećenstvo, po njemu, svoje vjernike jedino navodilo na post. Popovi su bili grubi i neprosvijećeni, pa nisu mogli pružati praktični vjeronauk, propovijedi, katekizaciju koja bi stvorila način mišljenja i ćudoredni karakter njihovih vjernika. Demian je preporučio naobrazbu za vjeroučitelje i školske učitelje.²³³

U drugoj polovici 18. stoljeća vjerske su razlike između rimokatoličkih i pravoslavnih krajišnika, po mišljenju Jakoba Amstadta, postale sve manje važne pa su smanjena i njihova međusobna trvenja. Vjerske razlike nisu bile nikakva zapreka za njihovo zajedničko sudjelovanje u ustanku 1755. godine, kada su rimokatolički krajišnici izjavili da »vu ljubavi« žive s pravoslavnima, ali da ne mare za grkokatolike koji »su samo za jednu veliku konfuziju i neslogu.«²³⁴ O zajedničkom nastupu predstavnika objiju crkava svjedoči i zamolba upućena Dvorskom ratnom vijeću od 15. travnja 1819. koju su potpisali rimokatolički svećenici Marcus Pozder, Jacobus Krisanich, Paulus Zvornik, te pravoslavni svećenici Lazar Aksaan, Stephan Theodorovich i Raichevich. Zamolba se odnosi na novouvedeni konvencijski novac. Budući da je bečka vlada 1. studenoga 1818. odlučila da isplatu svih plaća, doplataka i pristojbi, kao i svih prihoda namijenjenih eraru, izvrši u konvencijskom novcu, potpisnici zamolbe smatrali su da se to također treba odnositi na stolarine, bez obzira na to što su vojne vlasti na početku 1819. godine objavile kako se stolarine još moraju prosljediti u bečkoj valuti. To ograničenje svećenici Varaždinske krajine smatrali su »vrlo uvredljivim« i stoga su imali nekoliko molbi.²³⁵ Stolarine predstavljaju stvarne župne prihode, koji su utvrđeni državnim zakonima u konvencijskom novcu. One su povlaštena potraživanja. Prema povelji za stolarinu iz 1782., propisi moraju biti izvršeni točno i bez najmanje promjene, a svećenicima nije smjela biti uskraćena stolarina koja je nužna za njihovo uzdržavanje. U jednoj naredbi iz 1816. godine Dvorsko je ratno vijeće kod isplate tretiralo svećenike jednako kao upravne časnike, s plaćom koju su dobivali u konvencijskom novcu iz proventne zaklade. Stolarine su znatan dio župnih prihoda i prihoda pravoslavnog svećenstva.²³⁶ Za razliku od toga od svećenstva se očekuje da svoje poreze i drvo

²³² AHZ; 430; kut. 23; sign. 1788—12—440 *Communitäten-Regulativ 1788*.

²³³ Tkalec, n. dj., str. 108, 109. Demian, n. dj. 1, str. 378.

²³⁴ Amstadt, n. dj., str. 167. Gavrilović, 'Srbi u Hrvatskoj', str. 41.

²³⁵ »sehr kränkend«: HAB; GPB; kut. 1; *Bittschrift 15. 04. 1819*.

²³⁶ »welche ihr Lukno bezieht, und solches dermalen nicht veräußern kann, aus der Ursache der Baarschaft an Stolgebühren um so bedürftiger ist.«: Isto.

za ogrjev plaća u konvencijskom novcu. Iako su potpisnici zamolili Dvorsko ratno vijeće za »blagonaklonu pomoć«, najviše su vojne vlasti zamolbu odbile jer ona nije bila upućena prema propisanome službenom putu kao što je to prethodno savjetovala generalkomanda.²³⁷

7. SKLAPANJE BRAKOVA

Najviša vojna vlast je u svojoj naredbi iz 1799. godine izrazila kako poticanje sklapanja brakova, »kao jedino pravo i redovno sredstvo za umnoženje čovječanstva«, ima velik utjecaj na ćudoređe, građanski društveni poredak i na dobrobit države, pa brakove treba pospješiti, a sve smetnje koje u tom pogledu postoje ukloniti.²³⁸ Dvorsko ratno vijeće je nadalje zapazilo kako se krajiške djevojke udaju uglavnom tek sa 27 ili 28 godina, a po njegovu bi mišljenju bilo bolje da te djevojke, kao i one u civilnoj Hrvatskoj, u brak ulaze između 13 i 16 godina. Vlasti su rane godine za udaju objasnile time »što to donekle proizlazi iz naravi svake djevojke, i prirodno je, da u cvatu svoje mladosti postane ženom i majkom«²³⁹. No usprkos tome Vijeće je ipak pokazalo i razumijevanje za brojne krajiške djevojke koje su se iz valjanih razloga tek u kasnijim godinama odlučile za udaju, ili čak za to da ostanu usidjelice. Bečki vojni krugovi su kao glavni razlog naveli da se većina krajiških mladića u ratnim vremenima nalazila izvan područja Vojne krajine, tako da su krajiške djevojke jedino u mirnodopska vremena mogle birati budućega muža. Osim toga, među mobiliziranim mladićima bilo je puno onih na koje su djevojke ili njihovi roditelji već prije »bacili oko«, pa su ih radije čekale da se vrate nego se udale za nekog drugoga. Događalo se čak i to da su sami roditelji ili bliski rođaci djevojke sprečavali njezinu udaju dok se odabrani mladić nije vratio. Prisiljavanje dvadesetogodišnjih krajiških djevojaka na udaju pod prijetnjom kazne od dvije godine rada u manufakturi sukna u Thurnu, po mišljenju najviše vojne vlasti, samo bi odmoglo te ne bi imalo nikakvih dobrih rezultata. Takvu bi kaznu trebalo primjenjivati na djevojke koje su bile »odane razvratu«²⁴⁰. Budući da je sklapanje brakova moglo najviše pospješiti prikladno poučavanje i djelotvorni razgovori sa svećeniškom, uz razboritu suradnju svjetovnoga pretpostavljenog čimbenika, generalkomanda nije trebala za suradnju samo biskupe i episkope nego i niže vlasti.²⁴¹

²³⁷ »gnädige Abhilfe«; HAB; Isto.

²³⁸ »also das einzige wahre und ordentliche Mittel zur Fortpflanzung der Menschen«: AHZ; 430; kut 37; sign. 1799—10—1 *Hofkriegsrätliche Verordnung 31. 01. 1799.*; sign. 1799—10—2 Brigadiers-Instruction 26. 03. 1799.

²³⁹ »da es gewissermassen in der Natur eines jedne Mädchens liegt, und die natürliche Bestimmung eines Mädchens ist, in der Blüthe der Jugend, Weib und Mutter zu werden«: AHZ; 430; kut. 37; sign. 1799—10—1. *Hofkriegsrätliche Verordnung 31. 01. 1799.*

²⁴⁰ »den Ausschweifungen ergeben«: Isto.

²⁴¹ Isto.

Vojni su zakoni odredili koje osobe s vojnim statusom trebaju pismeno dopuštenje pukovnije ili svoga pretpostavljenog za sklapanje braka. Zbornik objašnjava kako se vojnicima ne može davati neograničena dozvola jer to paralizira njihov ratnički duh, otežava mobilizaciju i skupo je zbog troškova uzdržavanja udovica i siročadi.²⁴² Bečki vojni krugovi su još 1773. godine kod Zagrebačkoga kaptola zatražili da svojim svećenicima naloži da bez prethodnog znanja svjetovnih vlasti ne izdaju bračne potvrde (*Copulations-Scheinen*).²⁴³ Krajišnici se nisu smjeli ženiti bez dopuštenja pukovnijskog zapovjednika, a stanovnici vojnih komuniteta su se u tu svrhu morali obraćati svome magistratu.²⁴⁴ Pukovijsko je zapovjedništvo moralo odobriti molbu za ženidbu svakoga krajišnika, koristeći se u tu svrhu posebno tiskanim ceduljama za dopuštenje (*Erlaubnißzettel*), a svaki prosac mlađi od 24 godine trebao je predočiti i potvrdu o pohađanju vjeronauka. Propisi su zabranjivali ženidbe ako mladenci nisu predočili potvrdu svoga duhovnog pastira koji je posvjedočio da mladi posjeduju dovoljno znanja o svojoj vjeri.²⁴⁵ Ako su prosac ili njegova mladenka marljivo pohađali vjeronauk, župnici i kapelani nisu im imali pravo uskratiti tu potvrdu.²⁴⁶

Bjelovarski je župnik tako 12. veljače 1794. uputio sljedeću poruku magistratu: »Joseph Czifrak će sutra biti vjenčan s Anastasijom, udovicom Johanna Albertonea koji počiva u miru Božjem, ako će predočiti dozvolu za to od svjetovnih vlasti.« Gradonačelnik Franz Obermüller je istoga dana potpisao dozvolu.²⁴⁷ Skrbnik Johann Workapich je 1808. godine od bjelovarskog magistrata tražio odobrenje da se njegovu pupilu Stephanu Knessevichu odobri sklapanje braka jer bez žene u kući »njegovo kućanstvo neće moći opstati«²⁴⁸. Magistrat je odgovorio kako ne može dati dozvolu za sklapanje braka dok Stephan Knessevich svoju nevjestu ne predstavi, i dok se članovi magistrata ne uvjere o njezinu imovinskom stanju.²⁴⁹ Prema svjedodžbi, Anna-Margaretha Elsen je bila građanskoga podrijetla, a već devet godina je vodila vlastito kućanstvo, bila je poštena i čestita, te su članovi bjelovarskog magistrata dopustili Georgu Bossantzu da se njome oženi.²⁵⁰ Godine 1839. je satnik i računovođa Hiller izdao potvrdu o ćudoređu (*Sitten-Zeugniß*) Ceciliji Thomich koja se namjeravala udati za upravnog potporučnika Franza Cesara.²⁵¹

²⁴² *Allgemein bürgerliches Gesetzbuch vom 1. 6. 1811.* (Beč, 1858.), par. 54.

²⁴³ AHZ, 426; knj. 53 *Repertorium 1773.*

²⁴⁴ HAB; GPB; br. I—15 *Register.*; GPB; kut. 4; razni spisi.

²⁴⁵ HAB; GPB; br. I—15 *Register.*

²⁴⁶ HAB; GPB; kut. 1; *Obavijest pukovnika (H)augwitza u Bjelovaru 06. 06. 1813.*

²⁴⁷ »Joseph Czifrak wird morgen mit der Anastasia, Wittwe des in Gott ruhenden Johann Albertone copuliret werden; wenn er von der weltlichen Obrigkeit dazu Erlaubniß vorzeigen wird.«: HAB; GPB; kut. 1; *Izjava župnika Kukecza 12. 02. 1794.*

²⁴⁸ »wegen seiner Wirthschaft nicht bestehen könne«: HAB; GPB; br. I—2 *Exhibitions-Prothocoll 1808.* predmet br. 864 od 02. 09. 1808.

²⁴⁹ HAB; GPB; br. I—2 *Exhibitions-Prothocoll 1808.* predmet br. 864 od 02. 09. 1803.

²⁵⁰ HAB; GPB; kut. 1; *Zeugniß 11. 02. 1810.*

²⁵¹ HAB; GPB; kut. 1; *Bitschrift 21. 09. 1839.*

Glavni cilj župnika kod vjenčanja je, prema Naredbi o bračnim predmetima od 16. siječnja 1783. godine, bio da ne stoji na putu zaključivanja pravovaljana bračnog ugovora (*Ehekontrakt*). Tom su naredbom svi prethodni propisi vezani uz bračne predmete prestali vrijediti. Vojnici, časnici i ostalo vojno osoblje se bez pismene dozvole vojnih vlasti nisu mogli oženiti. Invalidne osobe koje su dobivale državnu pomoć (*patentmässige Verpflegung*) trebale su imati dozvolu ustanova za invalide u Beču, invalidnih komisija u zemlji ili od generalkomande. Crkva ne može onemogućiti zaručnike da ne dobiju sakrament ako je ugovor pravovaljan, i kada ostalo što je potrebno za sakrament ne nedostaje. Prema opće prihvaćenom osnovnom načelu za sakrament su potrebni: materija (tvar, izvor, predmet), forma (izgled, oblik) i ministar (božji poslanik). Mjesto materije sada zauzima građanski, valjani ugovor. Ako je riječ o smetnji koja bi mogla poništiti brak, onda se to odnosilo jedino na ugovor.²⁵²

Župnik je morao biti nazočan vjenčanju, a brak sklopljen bez njegove prisutnosti ili njegova zamjenika bio je ništavan. No, mogao je pozvati drugog svećenika da umjesto njega obavi obred, ali mu je to morao usmeno i pismeno dopustiti. Propisi su zahtijevali da na vjenčanju budu i dva svjedoka, a župnik se morao pobrinuti da se za svjedoke ne odaberu nepoznate osobe, koje kod prvih problema ne bi mogle vjerodostojno svjedočiti. Brakovi su od vrlo velikog značenja za vjeru i državu. Iz preuranjenih ili ništavnih brakova nastaje veliko zlo. Dužnost je pastira da one koji misle kako mogu stupiti u brak, kada se za to ukaže pogodna prilika, primjereno poučava, da ih upozorava na važnost takva koraka, da ih upućuje na sklad u naravima, dobar odgoj, obostrano pomaganje, ljubav, vjernost, strpljivost itd., te da ih ne zaboravi upozoriti na propise građanskih zakona o valjanosti i zakonitosti braka.²⁵³ Pastir smije vjenčati samo osobe koje žive u njegovoj župi. Ako bi htio vjenčati strance iz druge župe, oni trebaju imati pismenu dozvolu svoga župnika ili svjedodžbu oslobođenja (*testimonium libertatis*) službe crkvene oblasti kojoj su pripadali. Duhovna jurisdikcija pukovnijskih kapelana prenosila se na župnika ili lokalnog vikara (*Vikarios locor*) za vojnike koji su bili pod zapovjedništvom pukovnije. Prema propisima vjenčanje je trebalo obavljati u župi nevjeste.²⁵⁴ Vjenčanja krajiškog stanovništva su rimokatolicima bila dopuštena jedino srijedom, a pravoslavicima ponedjeljkom. Svadbeni pir

²⁵² HAB; GPB; kut. 1; *Anmerkungen über die Ehehindernisse nach der Vorschrift der allerhöchsten k.k. Verordnung in Ehesachen 16. 01. 1783.*

²⁵³ Bojnik Pavao Vakanović je u svom dnevniku, u prvoj četvrtini 19. stoljeća, zapisao kako onaj tko želi sklopiti brak treba napamet poznati sljedeći abecedar, jer mora biti: Artig, Beständig, Cavaliermäßig, Dankbahr, Ehrlichgesinnt, Freygebig, Geduldig, Hurtig, Jung, Kühn, Lebhaft, Mannbar, Niedlich, Ohnefalsch, Prächtug, Quitt, Reich, Schön, Treu, Ungezwungen, Verständig, Wohlerzogen i Zärtlich. U prijevodu to znači: pristojan, ustrajan, uslužan, zahvalan, pošten, darežljiv, strpljiv, okretan, mlad, hrabar, živahan, muževan, ljubak, bezgriješan, sjajan, slobodan (bez duga), bogat, lijep, vjeran, neprisljen, pametan, dobro odgojen i nježan. AHZ; 777. Obiteljski arhivski fond Vakanovića-Simić; kut. 5 *Dnevnik Pavla Vakanovića.*

²⁵⁴ »Ex his consequens e, si desponsi diversar parochiar sint, alterutrius contrahentium parochi praesentima suffucere, honestatis tamen causa potius mulieris, qui viri raem hic habendam ce.«: HAB; GPB; kut. 1; *Anmerkungen über die Ehehindernisse nach der Vorschrift der allerhöchsten k.k. Verordnung in Ehesachen 16. 01. 1783.*

prema propisima nije smio trajati dulje od jednoga dana, i samo u iznimnim slučajevima gozbe su se mogle produžiti još jedan dan.²⁵⁵ Tajna vjenčanja (*Mariages de Conscience*) trebala su odgovarati svim propisima koji vrijede za sve ostale brakove.²⁵⁶ Ako se zaručnici nisu vjenčali u roku dva mjeseca nakon trokratnog oglašavanja, procedura se morala ponoviti. U slučaju da se netko tijekom oglašavanja ili prije vjenčanja protivio budućem braku, župnik mu je trebao objasniti da će se izvrnuti mnoštvu neugodnosti ne bude li svoju tužbu mogao poduprijeti dokazima. Župnik je trebao pričekati s vjenčanjem sve dok nadležni organ vlasti nije otkrio istinu.²⁵⁷

Za pravovaljanost braka propisi su zahtijevali oglašavanje i vjenčanje ili »svečanu objavu odobrenja«²⁵⁸. Crkva je brakove bez prethodnog oglašavanja vidjela kao nedopuštene veze, pa je i vlada u Beču osamdesetih godina 18. stoljeća odlučila takve brakove proglasiti nevaljanima. Župnik nikada nije smio vjenčati osobe koje nisu bile oglašavane ili koje nisu imale oprost od oglašavanja.²⁵⁹ Oglašavanje se sastojalo od objavljivanja skorog vjenčanja tri nedjelje u crkvi pred vjernicima, sa svim potrebnim podacima mladenaca, uz obvezu prijavljivanja bračne smetnje ako je postojala. Svećenik nije smio izvršavati vjenčanje bez pismene potvrde obavljenog oglašavanja, potrebne bračne dozvole, krsnog lista ili pismene potvrde punoljetnosti. Mirazom (*Heirathsgut*) se smatrala imovina koju je priskrbila nevjesta ili netko treći za mladoženju, u patrijarhalnom tumačenju kao olakšica za troškove koje je brak sa sobom nosio. Sve što se moglo otuđiti ili koristiti bilo je prikladno za miraz. Dokle god je trajao brak, uživanje miraza pripadalo je mužu. Ako je to bila gotovina, dugovinski zahtjev (*Schuldforderung*) ili potrošne stvari, imao je potpuno vlasništvo nad tim. Prema zakonu, miraz je nakon smrti supruga pripadao ženi, a ukoliko bi ona umrla prije njega, njezinim nasljednicima. U slučaju da je netko treći osigurao miraz, imao je pravo zatražiti ga natrag nakon smrti muža.²⁶⁰

Bračnu smetnju (*Ehehinderniß, impeditio matrimonium*) predstavlja srodstvo po krvi u 1. ili 2. koljenu, dok ono u 3. ili daljem nije bilo zapreka.²⁶¹

²⁵⁵ HAB; GPB; br. I—15 *Register*.

²⁵⁶ U spisu je, po mome mišljenju, učinjena pogreška u prijepisu tako da je napisano *Mariage de Conscience*, umjesto *Mariage de confiance*. *Conscience*, naime, znači savijest, dok bi *confiance* ili *confidance* označavale povjerljivost.

²⁵⁷ HAB; GPB; kut. 1; *Anmerkungen über die Ehehindernisse nach der Vorschrift der allerhöchsten k.k. Verordnung in Ehesachen* 16. 01. 1783.

²⁵⁸ »die feierliche Erklärung der Einwilligung«: *Allgemein bürgerliches Gesetzbuch*, par. 69.

²⁵⁹ HAB; GPB; kut. 1; *Anmerkungen über die Ehehindernisse nach der Vorschrift der allerhöchsten k.k. Verordnung in Ehesachen* 16. 01. 1783.

²⁶⁰ *Allgemein bürgerliches Gesetzbuch*, par. 1218, 1227, 1229.

²⁶¹ Srodstvo se utvrđuje u uzlaznoj lozi (*aufsteigende Linie*), dakle majka, baka, prabaka, i silaznoj lozi (*absteigende Linie*), dakle otac, sin, unuk. Stupnjevi su tako određeni da otac za sina predstavlja rod u uzlaznoj lozi prvog stupnja, njegov djed rod u uzlaznoj lozi drugog stupnja itd. Kod pobočnih loza (*Seitenlinien*) stupanj srodstva određuje se po tome postoji li zajednički praotac (*Stamm-vater*) ili pramajka (*Stamm-mutter*), npr., kod braće, sestara, njihove djece itd. Stupanj njihove srodstva određuje se prema odnosu do praoca. Tako su brat i sestra srodstva prvog

Srodnost po tazbini do 2. koljena također je bila bračna smetnja.²⁶² Punoletnost počinje za muškarce i žene nakon navršene 24 godine. Za potpunu sigurnost mladenci trebaju predati krsni list ili knjigu krštenih. Maloljetnici, ali i punoletne osobe koje nisu imale pravo uspostaviti pravovaljalu vezu, bez dozvole oca ili staratelja nisu imali pravo stupiti u brak.²⁶³ Ženidba između punoletne i maloljetne osobe bez pristanka roditelja ili staratelja nije valjana. Obećanje za sklapanje braka između maloljetnika nije valjano i prema tome nije predstavljalo ugovor i kao takvo nije moglo biti materijom sakramenta. Kod maloljetnika rođenih u braku otac je s dva svjedoka osobno trebao doći pred župnika i predati mu pismenu potvrdu. Djeca bez oca ili izvanbračna djeca od suda dobivaju potvrdu koju treba potpisati skrbnik ili staratelj. Crkveno pravo za razliku od toga nije poznavalo bračnu smetnju za maloljetnike pa tako nije zahtijevalo odobrenje roditelja ili skrbnika. Maloljetnici rođeni u braku su za pravovaljanost vlastita braka osim potvrde svoga skrbnika trebali dozvolu suda.²⁶⁴ Novi propis također nije spominjao tzv. građansko srodstvo (*cognatio legalis*) koje se odnosilo na usvojenu djecu, i prema kojem se do tada usvojeni sin nije mogao oženiti kćeri svoga počima sve dok je bio pod njegovom očinskom vlasti.²⁶⁵ Kao zakonite razloge za neodobravanje sklapanja braka zakonik je spominjao nedostatak potrebnih prihoda, općepoznato loše ćudoređe, zarazne bolesti ili tjelesne mane koje bi po mišljenju vlasti predstavljale smetnje braku.²⁶⁶ Krajišnici ispod 18 godina mogli su dobiti bračnu dozvolu ako bi njihovo tjelesno i ćudoredno stanje to omogućivalo. Gluhonijemi stanovnici Krajine mogli su dobiti dozvolu za ženidbu ukoliko ne bi postojale gospodarske smetnje, tj. ako ne bi bili presiromašni.²⁶⁷

Što se tiče dispencije ili dozvole za sklapanje braka usprkos uvjetima koji predstavljaju bračnu smetnju (*Dispensation in gradibus proximiori-*

stupnja. Kod potomaka koji nisu bili jednako udaljeni od praoca, stupanj njihove srodnosti određivao se prema odnosu koji je bio najudaljeniji. Tako su unuk praoca, koji je udaljen dva stupnja, i praukun, koji je udaljen tri stupnja, odvojeni tri stupnja jedan od drugoga. HAB; GPB; kut. 1; *Anmerkungen über die Ehehindernisse nach der Vorschrift der allerhöchsten k.k. Verordnung in Ehesachen 16. 01. 1783.*

²⁶² Stupanj po kojem je netko bio u krvnom srodstvu s jednom stranom bračnog para, odgovarao je stupnju po kojem je bio rođak po tazbini u odnosu na drugu stranu. Tako je osoba koja je sa svojim ujakom bila u krvnom srodstvu 2 stupnja, njegovoj ujni bio rođak po tazbini u 2 stupnju, te je zbog toga nakon smrti ujaka nije smio oženiti. Kako je muž ženidbom postao rođakom po tazbini obitelji svoje žene, tako se to i u obratnom smislu odnosilo na ženu i obitelj muža. Krvni rođaci muža i krvni rođaci žene, međutim, nisu bili rođaci po tazbini, tako da se brat muža bez zapreke mogao oženiti sestrom svoje šogorice. Ova ženidbena zapreka također se odnosila na »izvanbračno priležništvo« (*uneheliche Beywohnung*), tj. nevjenčane veze između muškarca i žene. Isto.

²⁶³ Tako ni zločinci koji su bili osuđeni na tešku ili najtežu kaznu od dana presude sve do kraja kaznenog perioda nisu imali pravo na sklapanje braka. *Allgemein bürgerliches Gesetzbuch*, par. 61.

²⁶⁴ Isto, par. 49, 50.

²⁶⁵ HAB; GPB; kut. 1; *Anmerkungen über die Ehehindernisse nach der Vorschrift der allerhöchsten k.k. Verordnung in Ehesachen 16. 01. 1783.*

²⁶⁶ *Allgemein bürgerliches Gesetzbuch*, par. 53.

²⁶⁷ HAB; GPB; br. I—15 Register.

bus), župnik je u takvim slučajevima bio dužan osobi koja mu se obratila za savjet dati potrebne upute. Ukoliko bi postojali utemeljeni razlozi da takve osobe ne stupe u brak, trebao ih je odvratiti od toga. U suprotnome, morao ih je uputiti nadležnim organima vlasti. Crkveni su zakoni poznavali i duhovno srodstvo, koji je proizlazio iz sakramenta i stoga je predstavljalo bračnu smetnju, a odnosili su se na krštenike, njihove roditelje, krsne kumove itd. Novi bračni propisi ukinuli su bračne smetnje te vrste, pa je, primjerice, firminskom kumu bio dopušten brak s kumčetom ili njezinom majkom. Osobe koje su zbog toga imale lošu savjest mogle su se obratiti biskupu za dispencijaciju. On je, naime, jedino u slučajevima savjesti (*casum conscientia*), tj. u slučaju »smetnje sakrivene izvan željenog braka« (*ex impeditio occulto extra matrimonium opto*), imao pravo dodijeliti je bez oklijevanja. Biskupi su svakoj osobi koja je imala »preobzirnu savjest« pri traženju dispencijacije, iako propisi to nisu zahtijevali, udovoljavali besplatno.²⁶⁸ Stoga je dispencijaciju u tim slučajevima mogao dati i sam župnik bez prethodnog odobrenja biskupa.²⁶⁹ Kod dispencijacije (*Ehe-dispens*) je car Josip II. nadbiskupima i biskupima osigurao put neovisnog odlučivanja bez uplitanja pape, te je naredio da prema božjim i prirodnim pravima postupaju po vlastitu nahodanju. Caru je iz državničkih razloga bilo stalo da biskupi svoju nadležnost provode primjereno. Rimokatolički su krajišnici radi oslobođenja od bračnih smetnji bili upućivani dotičnom biskupu, a župnici koji su odbili sklapanje braka bez predočenja papine dispencijacije (*päbstliche Dispens*) bili su ukoreni uz prijetnju ukidanja njihovih temporalija.²⁷⁰

»Skriveni preljub« (*adulterio occulto*) je također predstavljao bračnu smetnju ako su se preljubnici odlučili na vjenčanje. Ako brak jednog od njih nije bio pravovaljan, ili ako preljubnik ili preljubnica nisu znali da je osoba s kojom je učinjen preljub vjenčana, posrijedi je bio »fizički preljub, a ne formalni«, i on nije predstavljao bračnu smetnju.²⁷¹ Ta je bračna smetnja bila vječna, pa čak i ako su preljubnici godinama nakon toga živjeli u takvu tobožnjem braku, jer »nijedan izgovor ne ispravlja bračne smetnje«²⁷². Ukoliko se takva smetnja putem ispovijesti priznala ispovjedniku, tada je on u tajnosti dao dispencijaciju, a bračni su partneri ponovno dobili crkveni blagoslov za brak. Bračnu smetnju preljuba mogao je ukinuti i biskup s dispencijacijom, a svjetovna se vlast pri tome nije imala pravo miješati. Na sličan se način postupalo s bračnom smetnjom koja je proizlazila iz krivičnog djela ubojstva (*ex crimine homicidii*). U slučaju da je muž prevario i ubio svoju suprugu, a nakon toga se oženio svojom ljubav-

²⁶⁸ »zu zärtlichen Gewissens«: HAB; GPB; kut. 1; *Anmerkungen über die Ehehindernisse nach der Vorschrift der allerhöchsten k.k. Verordnung in Ehesachen* 16. 01. 1783.

²⁶⁹ Isto; *Cirkulare* 22. 05. 1785.

²⁷⁰ Vaniček, n. dj. 2, str. 530.

²⁷¹ »adulterium materiale und nicht formale«: HAB; GPB; kut. I; *Anmerkungen über die Ehehindernisse nach der Vorschrift der allerhöchsten k.k. Verordnung in Ehesachen* 16. 01. 1783.

²⁷² »impeditia matrimonii nulla praescriptione tolluntur«: HAB; GPB; kut. 1; *Anmerkungen über die Ehehindernisse nach der Vorschrift der allerhöchsten k.k. Verordnung in Ehesachen* 16. 01. 1783.

nicom, biskup je također mogao odrediti dispenciju za njihov brak ali samo ako njegova nova žena nije znala za mužev čin.²⁷³

Novi su propisi ukinuli svako bračno obećanje koje bi prethodilo budućem braku, bez obzira na svečane okolnosti, pa čak i ako je bila riječ o trudnoći. Zaruke ili privremena obećanja o ženidbi nisu pravno obvezivali na sklapanje braka, ali osobe koje su obećale ženidbu a nisu ispunile obećanje bile su kažnjavane novčanim globama.²⁷⁴ Jedino je strana koja nije bila kriva za odstupanje imala pravo zahtijevati naknadu stvarne štete koju je morala dokazati.²⁷⁵ Tako više nije postojala ni bračna smetnja »javnog ćudoređa« (*impeditum publicae honestatis*) koja bi sprečavala buduću brak. Do tada je, primjerice, bilo propisano da muškarac koji je obećao brak jednoj ženi, a spavao je s njezinom sestrom i oplodio je, nije smio vjenčati prvu jer mu je ona bila rodbina po tazbini u 1. koljenu, ali ni drugu jer je njegovo neispunjeno bračno obećanje također predstavljalo smetnju. Ukidanjem te vrste smetnje, takav je muškarac bio prisiljen preuzeti odgovornost barem kod jedne od tih žena. Župnikova je dužnost bila da mladoženju upozori na nevjestu koja je bila trudna s nekim drugim.²⁷⁶ U slučaju da bi brak bio poništen, raskinut ili prekinut zbog smrti muža, trudna žena nije imala pravo stupiti u novi brak sve do poroda, u slučaju neizvjesne trudnoće tek nakon šest mjeseci, a inače nakon tri mjeseca.²⁷⁷

Ako župnik tek nakon objave vjenčanja sazna za dokazanu i neosporivu bračnu smetnju, tada mora uputiti mladence da odustanu od braka, te na dispenciju, ili treba sam osigurati dispenciju kod biskupa. Ako župnik samo tijekom ispovijedi sazna za bračnu smetnju, mora vrlo pažljivo postupiti. Ukoliko procijeni da bi brak mogao imati vrlo opasne posljedice, tada treba savjetovati buduće mladence da ga ne sklope. Ako ne žele prihvatiti njegove prijedloge te i dalje tvrdoglavo inzistiraju na vjenčanju prethodno dogovorenog dana, tada župnik to mora obaviti jer mu je zabranjeno da obavijesti dobivene na ispovijedi iskoristi za vanjske postupke. Vojne su vlasti bez obzira na to preporučile običaj da mladenci tri dana prije vjenčanja idu na ispovijed. Kada se bračna smetnja objelodani nakon sklopljenoga braka, tada treba odlučiti je li ona javno poznata ili može ostati skrivenom. U prvom se slučaju vjenčanje mora javno ponoviti pred župnikom i svjedocima, kada to obje strane zatraže i dobiju dispenciju. Ako smetnja može ostati tajnom, onda ponovno vjenčanje treba obaviti u tajnosti. Dalje treba utvrditi jesu li bračni partneri prije vjenčanja znali za bračnu smetnju ili nisu. U prvom se slučaju poništava brak, a oboje čeka primjerena kazna. Ako je smetnja prikrivena a samo ju je jedna strana priznala na ispovijedi, onda župnik u tajnosti treba tražiti pristanak biskupa za dispenciju žele li partneri i dalje živjeti u braku.²⁷⁸

²⁷³ Isto.

²⁷⁴ AHZ; 426; knj. 42 *Repertorium 1769. Allgemein bürgerliches Gesetzbuch*, par. 45.

²⁷⁵ *Allgemein bürgerliches Gesetzbuch*, par. 46.

²⁷⁶ HAB; GPB; kut. 1; *Anmerkungen über die Ehehindernisse nach der Vorschrift der allerhöchsten k.k. Verordnung in Ehesachen 16. 01. 1783.*

²⁷⁷ *Allgemein bürgerliches Gesetzbuch*, par. 120.

²⁷⁸ HAB; GPB; kut. 1; *Anmerkungen über die Ehehindernisse nach der Vorschrift der allerhöchsten k.k. Verordnung in Ehesachen 16. 01. 1783.*

Župnici i lokalni kapelani trebali su bez uvjeta vjenčati osobe koje su od svjetovne vlasti dobile dispenciju objavljivanja (*Verköndungsdispens*) kao i one koje su se kod te vlasti zaklele da ne znaju za postojanje bilo kakve bračne smetnje.²⁷⁹

U Historijskom arhivu u Bjelovaru nalazi se 90 bračnih dozvola (*Heyraths-Lizensen*) s datumima od 1776. do 1814. godine, koje pomažu da se donekle utvrdi status pojedinih nevjesti i mladoženja.²⁸⁰ Budući da se veći broj njih, tj. 65 odnosi na godine 1809. do 1814., a ostatak na prethodne godine, odlučio sam tih šest godina uzeti kao mjerilo za takvu rekonstrukciju. Čak 48% izdanih bračnih dozvola tiče se mladenki koje su bile udovice i ponovno su se odlučile udati, a 11% se odnosi na djevojke kojima su staratelji trebali dati odobrenje.²⁸¹

Brak između kršćanske i nekršćanske osobe se ne zabranjuje niti prirodnim niti božjim zakonima, već jedino ljudskim i to »zbog opasnosti zavođenja«²⁸². Dopušten je brak između rimokatolika i nekatolika. Kada je otac rimokatoličke vjere, onda sva djeca moraju biti odgojena u njegovoj vjeri, a ako je žena rimokatolkinja, djeca moraju biti odgojena prema spolu: dakle sinovi kao otac, a kćeri kao majka.²⁸³ Vjenčanja nerimokatoličkih kršćana su osim u vlastitoj crkvi morala biti objavljena i u najbližoj rimokatoličkoj crkvi.²⁸⁴ Vjenčanje rimokatoličke osobe i nerimokatoličke trebao je obaviti rimokatolički župnik, eventualno u prisutnosti nekatoličkog svećenika.²⁸⁵ Propis iz 1754. rimokatolicima je dopuštao sklapanje brakova s pravoslavnim vjernicima.²⁸⁶ Do 1758. bilo je sve više slučajeva da su pravoslavni krajišnici protiv svoje volje i protiv volje svojih roditelja oženjeni za katolkinje, i da su nakon toga prisiljeni na uniju. Kraljica je raspisom iz 1758. zabranila da se pravoslavnim muževima oduzimaju rimokatoličke žene ako oni nisu htjeli postati grkokatolici.²⁸⁷ Zbog obustave ženidbe kod pravoslavnih koji nisu imali bračnu

²⁷⁹ HAB; GPB; kut. 1; *Cirkulare* 22.05.1785.

²⁸⁰ Bez obzira na propis da osim imena nevjesti treba navesti i njezino zanimanje, kod 23% svih 90 dozvola spomenuto je samo ime. HAB; GPB; sudski spisi; kut. 4; razni *Heyraths-Lizensen*.

²⁸¹ Osim toga dodatnih 12% odnosi se na »kćeri«: (Tochter) kod kojih nije vidljivo je li riječ o zbrinutoj ili nezbrinutoj djeci, jer nije spomenuta godina rođenja. U 4 slučaja (6%) radilo se o sluškinjama, a kod 23% dozvola je samo navedeno ime. Od 25 dozvola iz razdoblja između 1776. i 1808. godine 44% odnosi se na udovice, 16% na »kćeri«, po 8% na djevojke pod starateljstvom i sluškinje, a 24% samo spominje ime. U tom istom razdoblju su 22 braka (34%) sklopljena na proljeće, 19 (30%) ljeti, 15 (23%) zimi i 8 (14%) u jesen, dok za jedno vjenčanje u dozvoli nije naveden datum. Po mjesecima ih je najviše bilo u travnju (11) i siječnju (9). Za razdoblje između 1776. i 1808. godine su ti odnosi 33% na proljeće, 25% ljeti, te po 21% zimi i u jesen. Isto.

²⁸² »wegen die Gefahr einer Verführung.«: HAB; GPB; kut. 1; *Anmerkungen über die Ehehindernisse nach der Vorschrift der allerhöchsten k.k. Verordnung in Ehesachen* 16. 01. 1783.

²⁸³ Isto.

²⁸⁴ Ova obveza za rimokatolike i nekatolike ukinuta je 1849. godine, no vrijedila je i dalje za Židove. *Allgemein bürgerliches Gesetzbuch*, par. 71.

²⁸⁵ Isto, par. 75, 77.

²⁸⁶ AHZ; 426; knj. 21 *Register 1754*.

²⁸⁷ Vaniček, n. dj. 2, str. 519, 52C

dozvolu, 1762. godine zabilježeni su meteži.²⁸⁸ Časnici su bračne dozvole morali besplatno davati krajišnicima, no svakog se svećenika koji je vjenčao bez potvrde odmah moralo prijaviti vlastima. Godine 1770. vojne su vlasti odlučile da se miješani parovi ubuduće moraju vjenčati u rimokatoličkoj crkvi.²⁸⁹

Dvorsko ratno vijeće 1813. obavijestilo je Varaždinsku generalkomandu kako pukovnijska zapovjedništva često bez prethodnog odobrenja zemaljske vlade, tj. generalkomande izdaju bračne dozvole Židovima koji su u vojnoj službi. Generalkomandi je naređeno da ispita dotične slučajeve i spriječi ženidbe Židova.²⁹⁰ Iako je Opći građanski zakonik kod ženidaba Židova uglavnom slijedio zakone određene i za ostale vjeroispovijesti, postojalo je nekoliko odrednica kojima je trebalo spriječiti povećanje broja Židova radi boljeg nadzora nad njima. Židovi su se mogli ženiti jedino uz dopuštenje lokalnih vlasti pod čiju su oblast spadali. Njihovo je vjenčanje trebalo objavljivati subotom ili praznikom u sinagogama, ili kući za molitvu, a ako njih nije bilo od strane lokalnih vlasti. Vjenčanje bi izvršio rabin ili židovski učitelj uz prisutnost dvaju svjedoka. Ženidba između kršćana i nekršćana kao što su bili Židovi i muslimani, po istom zakonu nisu vrijedile.²⁹¹

Sklopljeni brak se prema zakonima ukidao izjavom o poništenju (*Ungiltigerklärung*), rastavom od stola i kreveta (*Scheidung von Tisch und Bett*) te razvodom (*Trennung*). Poništenje se odnosilo na naknadno utvrđene bračne smetnje.²⁹² Kod rimokatoličkih i židovskih parova, sudac je jedino mogao utvrditi dokaze odgovara li bračni ugovor odrednicama općeg zakonika, jer pravovaljana se veza katolika, odnosno Židova nije mogla prekinuti.²⁹³ Privremena nesposobnost u izvršavanju bračne dužnosti ili nesposobnost koja se pojavila tek nakon vjenčanja nije mogla poslužiti kao razlog za prekid bračne veze.²⁹⁴ Josip II. je uveliko cijenio ćudoredni sklad braka, koji nije smatrao samo etičkim temeljem nego i stupom savjesnog društva. Stoga nikako nije bio sklon lakoumnim rastavama ili neprimjerenom ponašanju sudova u tom pogledu. Svi bračni predmeti spadali su u nadležnost konzistorija biskupa, a kod pravoslavnih vjernika slijedio je utok metropolitom konzistoriju, uz reviziju Dvorskoga ratnog vijeća.²⁹⁵ Razvodna se parnica prema propisima iz 1788. godine trebala voditi kod suda pod čiju je oblast spadao tuženik. Položaj konzistorija kao sudske ustanove u građanskim predmetima koje su bile vezane uz rimokatolički obred i dalje se održavao, njihove su presude od 1. svibnja 1782. trebali slijediti daljnji utok. Car Josip II. želio je da oni i dalje donose odluke u slučajevima koji su bili na njih upućivani. Zato je bio nevaljani

²⁸⁸ AHZ; 426; knj. 28 *Repertorium 1762*.

²⁸⁹ AHZ; 426; knj. 29 *Repertorium 1763*.

²⁹⁰ AHZ; 426; kut. 24b; sign. 1813—Q8—18 K—3256 *Hofkriegsrätliche Verordnung 26. 07. 1813*.

²⁹¹ *Allgemein bürgerliches Gesetzbuch*, par. 64.

²⁹² Isto, par. 93, 94.

²⁹³ Vaniček, n. dj. 3, str. 45.

²⁹⁴ *Allgemein bürgerliches Gesetzbuch*, par. 60.

²⁹⁵ Hietzinger, n. dj. 2b, str. 490, 491. Stopfer, *Statistik*, str. 239.

svaki utok Rimu, kao i sve poslanice iz Rima koje su se odnosile na bračne predmete zbog rastave od stola i kreveta. U tom je slučaju nadležan biskup, a kao apelacijska ustanova nadbiskup. U slučajevima gdje nije bio moguć utok ili kada su posrijedi bile dvije suprotne presude redovnih duhovnih ustanova, ured biskupa trebao je sazvati delegirani sud sastavljen od svećenika koji nisu sudjelovali u donošenju presude, te bi oni u ime biskupa ili nadbiskupa donijeli konačnu presudu.²⁹⁶

Župnicima je bilo prepušteno da bračnim parovima koji zatraže rastavu od stola i kreveta daju propisanu pismenu potvrdu, ukoliko su prethodno bez uspjeha pokušavali uspostaviti ponovno ujedinjenje, koristeći se svim mogućim načinima uvjeravanja.²⁹⁷ Muž i žena koji su se odlučili na rastavu morali su razloge koji su ih potaknuli na tu odluku predočiti župniku, a on ih je trebao upozoriti na njihove bračne zavjete i objasniti im negativne posljedice toga koraka. Takve je razgovore u još dva navrata morao ponoviti. Ako ih ni onda nije uspio uvjeriti, sastavio bi pismenu potvrdu da bračni partneri i nakon tri zajednička susreta ustraju na rastavi. S tom pismenom potvrdom su muž i žena trebali doći pred redovni sud i priopćiti mu svoju namjeru. Ukoliko bi pred sudom ponovili želju za rastavom i suglasili se o uvjetima pod kojima se ona trebala ostvariti, sud je rastavu morao odobriti. Razlozi uz koje je sud odobravao rastavu bili su: preljub ili krivično djelo partnera, vođenje neurednog života koji je ugrožavao imovinu partnera ili čudoređe obitelji, namarnost koja je ugrožavala život ili zdravlje, teško zlostavljanje ili vrlo osjetljive i opetovane uvrede, stalne tjelesne mane, opasne ili zarazne bolesti.²⁹⁸

Među arhivskim spisima Historijskog arhiva u Bjelovaru spominje se slučaj postolara Georga Pintara i njegove supruge Teresie, koji su se u ljetu 1819. godine u nekoliko navrata obratili magistratu da im odobri rastavu. Magistrat se tužio župniku Zvorniku da usprkos čestom uvjeravanju i jednom neuspjelom pokušaju njihova pomirenja, postoji takva odvratnost da zbog najnovijih obostranih uvreda magistrat više nema dobrih izgovora kojima bi se mogao suprotstaviti njihovu zahtjevu za rastavu. Stoga je gradska uprava odlučila zamoliti župnika da još jednom kod njih pokuša probuditi vjerske, čudoredne osjećaje i ujediniti supružnike.²⁹⁹ Ni župnik, međutim, nije uspio uvjeriti Georga i Teresiu, već se potonja u roku dva tjedna pojavila pred sudom zahtijevajući da njezin muž napusti kuću a on to nikako ne želi, nego je vrijeđa i prijeti joj da će upotrijebiti silu. Magistrat se odmah obratio Zvorniku pitajući ga je li zaista pokušavao probuditi njihovu »blažu narav«, i ako ni to nije uspjelo, koje okolnosti onda predstavljaju pravovaljani razlog za rastavu.³⁰⁰ Rastavljeni supružnici su se ponovno mogli ujediniti, no takvu je udrugu trebalo prijaviti sudu.³⁰¹

²⁹⁶ Vaniček, n.dj. 2, str. 531.

²⁹⁷ HAB; GPB; kut. 1; *Cirkulare* 22. 05. 1785.

²⁹⁸ *Allgemein bürgerliches Gesetzbuch*, par. 109.

²⁹⁹ HAB; GPB; kut. 4; sign. 575 *Obavijest magistrata* 21. 08. 1819.

³⁰⁰ »die sänftere Gemuthsart zu erwecken versucht worden ist«: HAB; GPB; kut. 4; sign. 627 *Obavijest magistrata* 04. 09. 1819.

³⁰¹ *Allgemein bürgerliches Gesetzbuch*, par. 110.

Za razliku od rimokatolika i Židova, ostalim su vjernicima njihovi vjerski zakoni u određenim slučajevima dopuštali rastavu braka. Takvi su razlozi bili: presuđeni preljub, krivično djelo koje se kažnjavalo s najmanje 5 godina tamnice, napuštanje bez obavještanja o mjestu boravka i nepojavljivanje u roku godinu dana na javni sudski poziv, pripremanje ubojstva, opetovano teško zlostavljanje, neprevladiva odvratnost i netrpeljivost. Prema zakonu, u miješanom je braku nekatolička strana imala pravo zatražiti rastavu ako su žena ili muž tek tijekom braka prešli na rimokatolicizam. Zamolbu za rastavu trebalo je predati sudu koji je bio nadležan za donošenje presude u takvim razvodnim tužbama (*Divortialklage*), a kod neprevladive odvratnosti putem zajedničke izjave bračnih partnera. Rastavljene su osobe mogle ponovno stupiti u brak ako nisu učinile preljub ili koje drugo krivično djelo. U tom slučaju takvi ljudi više nisu mogli sklopiti pravovaljani brak.³⁰²

Za rastavu od stola i kreveta za Židove su vrijedili jednaki propisi kao i za ostale vjeroispovijesti u Monarhiji, no oni su se trebali obratiti svom rabinu ili vjeroučitelju. Pravoslavni brak među Židovima mogao se prekinuti putem izjave o rastavi (*Scheidebrief*) koju bi muž predao svojoj supruzi kada bi obje strane bile sporazumne. No, bez obzira na tu ispravu, o svim potankostima slučaja prvo je morao biti obaviješten rabin, koji je trebao pokušati s pomirbom, a ako u tome nije uspio, sastavio bi pismenu potvrdu o svojoj neuspjeloj misiji. Potom je sud preuzeo slučaj, i ukoliko je smatrao da ima nade, odbio bi njihovu molbu na jedan do dva mjeseca i tek je onda dopušteno muškarcu da preda izjavu o rastavi. Pristanu li muž i žena pred sudom, izjava je postala pravomoćnom. Preobraćenje židovskog supružnika na rimokatolicizam nije utjecalo na zakon, tako je i dalje vrijedio njihov brak.³⁰³

Duhovne su vlasti imale pravo odrediti alimentaciju (*Sustentation*) kao novačnu pripomoć za suprugu koja je bila rastavljena od svoga muža. Tako je bjelovarski pekar potkraj kolovoza 1808. godine magistratu predao žalbu apelacijskog suda generalkomande protiv odluke zagrebačkog konzistorija prema kojoj je svojoj bivšoj ženi Carolini trebao na godinu plaćati 150 for. alimentacije.³⁰⁴ Apelacijski je sud početkom listopada reagirao na to odgovorom da rimokatolički biskupski uredi u tim slučajevima imaju pravo odlučivanja, te zato Turchany svoj utok zbog rastave treba uputiti tom konzistoriju.³⁰⁵ Pekar je stoga 21. listopada ponovno predao apelaciju magistratu, ali sada upućenu zagrebačkom konzistoriju.³⁰⁶

Ukoliko bi bračni parovi bili rastavljeni ili razvedeni, a nisu se mogli dogovoriti tko će se od njih brinuti za odgoj djece, tada je sud obično donosio odluku da muška djeca do 4 godine i ženska djeca do 7 godina ostanu kod majke. No, to se nije odnosila na žene koje je teretila krivnja

³⁰² Isto, par. 119.

³⁰³ Isto, par. 132—136.

³⁰⁴ HAB; GPB; br. I—2; *Exhibitions-Protocol 1808*, predmet br. 871 od 02. 09. 1808.

³⁰⁵ Isto, predmet br. 983 od 11. 10. 1808.

³⁰⁶ Isto, predmet br. 1034 od 28. 10. 1808.

za rastavu ili razvod. Troškove odgoja snosio je otac.³⁰⁷ Ako je otac bio siromašan i nije mogao osigurati sredstva za odgoj djeteta, sama je majka snosila troškove. Kada ni majka nije mogla samostalno uzdržavati dijete, brigu su morali preuzeti roditelji oca, a ako njih nije bilo, roditelji majke. Opći građanski zakonik je razlikovao četiri stupnja starosti i to: djecu do 7 godina, djecu od 8 do 14 godina (*unmündige*), od 15 do 24 godine (*minderjährige*) i punoljetne osobe od 25 godina i starije.³⁰⁸ U skupinu nezbrinute djece su se, prema Stopferu, ubrajale djevojke do 18 i dečki do 20 godina, a oni bi imali pravo na mirovinu svoga oca, preminulog časnika.³⁰⁹ Raspisom od 1758. bilo je dopušteno da kod miješanih brakova sinovi budu odgojeni u vjeri oca, a kćeri u vjeri majke.³¹⁰ Tijekom šezdesetih godina u registrima i repertorijima generalkomande nekoliko se puta spominju sporovi između katolika i pravoslavaca zbog odgoja djece.³¹¹ Godine 1770. bečke su vlasti odlučile da miješani bračni par svoju djecu mora odgojiti u rimokatoličkoj vjeri.³¹²

Prava koja je otac kao glava obitelji imao, činila su njegovu tzv. očinsku vlast (*väterliche Gewalt*). Tako je otac imao pravo svoje maloljetno dijete odgajati za stalež koji je smatrao prikladnim. Međutim, nakon izvršene 15 godine dijete je imalo pravo obratiti se sudu s molbom da se posveti zanimanju koje bi mu se činilo prikladnijim. Sud bi o tome odlučio ovisno o staležu, imovini i primjedbama oca. Djeca koja su bila u očinskoj vlasti bez izričitog dopuštenja oca nisu mogla preuzeti pravovaljanu obvezu. Otac je imao obvezu zastupati svoju maloljetnu djecu. Sve što su djeca na zakonit način zarađivala po zakonu je pripadalo njima. No, sve dok su bila u očinskoj vlasti, on je imao pravo upravljanja tom imovinom, jedino ako za to nisu postojale zakonske zapreke. U tom bi slučaju sud imenovao drugog upravitelja. Od prihoda te imovine trebalo je pokriti troškove odgoja i obrazovanja. Slučajne viškove valjalo je ostaviti na sigurnome, a o tome je morala biti obaviještena vlast. Ako su viškovi bili neznatni, otac je imao pravo iskoristiti ih za sebe.³¹³ Očevi su bili obvezni iz prihoda svojega gospodarstva priskrbiti dobru odjeću i rublje za svoju djecu, a lokalne su vlasti to morale nadgledati.³¹⁴ Maloljetno dijete koje roditelji nisu zbrinuli moglo se slobodno koristiti imovinom zarađenom vlastitim radom, kao i predmetima koje je nakon punoljetnosti dobivalo na korištenje.³¹⁵

³⁰⁷ Ova odluka čini se naprednom u vrijeme u kojem je muškarac glava obitelji i središte bračnog života. No, nisu posrijedi bile napredne misli, nego pretpostavka da »razvoj duhovnih snaga« (Entwicklung der geistigen Kräfte) počinje tek nakon četvrte odnosno sedme godine i tek onda je potreban otac. *Allgemein bürgerliches Gesetzbuch*, par. 142.

³⁰⁸ Isto, par. 21.

³⁰⁹ Stopfer, *Geschäftsstyl*, 218, 220.

³¹⁰ Vaniček, n. dj. 2, str. 520.

³¹¹ AHZ; 426; knj. 31 *Repertorium 1764*.

³¹² Vaniček, n. dj. 2, str. 520.

³¹³ *Allgemein bürgerliches Gesetzbuch*, par. 147, 148, 149, 150, 152.

³¹⁴ HAB; GPB; br. I—15 *Register*.

³¹⁵ *Allgemein bürgerliches Gesetzbuch*, par. 151.

Izvanbračna djeca nisu uživala jednaka prava kao djeca rođena u braku. Ona su općenito bila isključena iz prava obitelji i rodbine, nisu imala pravo na ime oca, na njegov grb ili druge povlastice, već su se vodila pod djevojačkim imenom majke. Upisivanje imena oca izvanbračne djece u knjigu krštenih bilo je strogo zabranjeno, izuzevši slučajeve kada se otac dragovoljno prijavio. Ta djeca nisu bila pod očinskom vlasti, već ih je zastupao skrbnik. Ako se smatralo da je dobrobit djeteta ugrožena zbog lošega majčinog odgoja, tada je otac imao obvezu odvojiti dijete od majke te se sam za njega pobrinuti, ili ga negdje »sigurno i pristojno« smjestiti.³¹⁶ Očinska vlast po zakonu prestaje kada dijete sa 25 godina postane punoljetno. Ona se, međutim, mogla i prije prekinuti ako je to otac izričito zatražio od suda, ili kada je sinu sa 20 godina dopustio vođenje vlastitoga kućanstva.³¹⁷ Izvanbračna su djeca uvijek trebala biti odgojena u vjeri majke. Izvanbračna djeca koja su kasnije legalizirana sklapanjem braka njihovih roditelja morala su biti odgojena u vjeri prema zakonu ako u vrijeme legalizacije još nisu navršila 7 godina.³¹⁸

Krsni listovi djece rođene od djelatnih časnika i štabnog osoblja pukovnije trebali su biti pohranjeni u arhivu pukovnije.³¹⁹ U slučaju da se otac Židov odlučio preobratiti na rimokatolicizam, djeca do 7 godina su ga u tome slijedila, a starija su djeca imala pravo sama odlučiti. No, otac je to mogao učiniti bez odobrenja majke, čak i ako je dijete bilo starije od 7 godina. Ako bi se dijete do 7 godina protivilo preobraćenju, tada se morala formirati komisija koja je trebala ispitati odbija li to dijete iz vjerskih pobuda ili su posrijedi vanjski utjecaji. Istragu je nakon pola godine trebalo ponoviti, a tijekom tih mjeseci dijete je moralo pohađati nastavu kršćanskog vjeronauka. Ako je i nakon toga odbijalo pristati na preobraćenje, tada to treba prihvatiti.³²⁰ Krštenje maloljetne židovske djece vlasti su tolerirale samo u dva slučaja. Ako se dijete nalazilo u najvećoj životnoj opasnosti, što je trebalo dokazati svjedodžbom liječnika, kirurga, primalje ili nekoga drugog svjedoka; te ako je dijete bilo napušteno ili odbačeno. Prekršitelja tih propisa čekala je novčana kazna od 1.000 dukata ili dvije godine zatvora.³²¹

Život u Vojnoj krajini morao je odavati prisutnost reda i discipline do najmanjeg segmenta krajiškog društva. Sve što pretpostavljeni nisu odobrili, bilo je zabranjeno. Bečki dvor i vojne vlasti su se u tom pogledu neprestano trudili da se i vojnokrajiško svećenstvo ponaša na doličan način. Težnju stvaranju državne crkve, izdavanje povlastica za Pravoslavnu crkvu te daljnje propise o organizaciji vjerskih zajednica treba stoga gledati i s određenoga policijskog, nadzirateljskog stajališta države, po kojem su ti duhovni pastiri predstavljali sigurne instrumente za nadzor i usmjerenje duševnog stanja krajiškog stanovništva.

³¹⁶ Isto, par. 155, 165, 166, 169.

³¹⁷ Isto, par. 172—174.

³¹⁸ HAB; GPB; br. I—15 *Register*.

³¹⁹ HAB; GPB; kut. 4; sign. X—916 *Obavijest Durđevačke pukovnije* 28. 07. 1846.

³²⁰ AHZ; 426; kut. 23; sign. 1811—T4—35 *Copia Cirkulare* 06. 12. 1812.

³²¹ HAB; GPB; kut. 1; *Kurze aus k.k. Verordnungen zusammengetragene, und zur pfarrlichen Aufsicht dienliche Erinnerungen* 1784.

Pritom valja podsjetiti na prosvjetiteljski način tumačenja kolektivne slobode i slobode pojedinca. Montesquieu je slobodu interpretirao kao pravo djelovanja u skladu sa zakonom. Kada bi građanin radio ono što zakoni zabranjuju, ne bi više bio slobodan, zato što bi i ostali građani imali pravo djelovanja na isti način.³²² Policijsko se nadležstvo nije odnosilo samo na javni red i mir nego se proširilo i na druge predmete društvenog poretka. Glavna pozornost policije ticala se tako u prvom redu stanja čudoređa. Takvo strogo tretiranje građanskih sloboda također se može naći u Hietzingerovim razmišljanjima. On je smatrao da policijska nadležnost treba unaprijediti bogobojaznost i čudorednost, spečavati nereligioznost, praznovjerje i bogohuljenje.³²³ Država koncipirana na taj način, stavljena je u ulogu bolesno zabrinutog roditelja koji svoje dijete, u ime njegova zdravlja, guši nemilosrdnom strogošću i nadzorom. Vojna je krajina predstavljala svojevrstni 'makijavelistički raj' u kojem su Habsburgovci takav apsolutistički pristup mogli gotovo nesmetano izraditi do savršenstva.

Tabela 1.

VJERSKE ZAJEDNICE U BJELOVARU, SENJU I PETRINJI									
	rimokatolici			pravoslavci			ostali ¹		
	1802.	1854.	1869.	1802.	1854.	1869.	1802.	1854.	1869.
Bjelovar	896	1.257	1.801	204	257	319	9	0	27
%	80.8	83.0	83.9	18.4	17.0	14.9	0.8	—	1.2
Senj	1.278	2.730	3.161	41	65	96	5	0	2
%	96.5	97.7	97.0	3.1	2.3	2.9	0.4	—	0.1
Petrinja	1.655	2.674	3.679	233	251	336	0	4	8
%	87.7	91.3	91.4	12.3	8.6	8.4	—	0.1	0.2

Izvor: Demian, n. dj. HAB; GPB; kut. 1; *Conscriptio Proventum*

Parochiae Bellovariensis 1802. OSW; K—SM; kar. 33; *Von den Militarkommunitäten 1803.*; K; sign. 1855—III/8—73—18/2 *Regiments-Conscriptions-Summarium 1854.* AHZ; 367; svež. 3; *Popis stanovništva Vojne krajine.*

¹ U Bjelovaru: 9 Židova 1802. godine, 7 kršćana neodređene pripadnosti i 20 Židova 1869.; u Senju: 5 protestanata 1802. i 2 1869.; u Petrinja: 3 grkokatolika i jedan protestant 1854. te jedan grkokatolik i 7 Židova 1869. godine.

³²² Charles Louis de Montesquieu, *De l'esprit des lois* 1 (1748.) knj. 11; gl. 3; n. dj. 2; knj. 12; gl. 2; knj. 19; gl. 4; gl. 21; n. dj. 3/4; knj. 26; gl. 24; knj. 29; gl. 1.

³²³ Hietzinger, n. dj. 2b, str. 412.

Tabela 2.

VJERSKE ZAJEDNICE HRVATSKE KRAJINE 1820. GODINE								
	rimokatolici		pravoslavci		grkokatolici		ostali	
		%		%		%		%
Varaždinska krajina	79.531	74.5	27.235	25.5	3	0.0	3	0.0
Banska krajina	33.025	34.5	62.711	65.5	1	0.0	6	0.0
Karlovačka krajina	95.091	45.8	108.782	52.4	3.879	1.9	20	0.0
zajedno	207.647	50.6	198.728	48.4	3.883	1.0	29	0.0

Izvor: Hietzinger, n. dj.

Tabela 3.

RIMOKATOLIČKE STOLARINE ZA VIŠE ČASNIKE I DOČASNIKE 1771.						
	Satnik		Ostali časnici		Dočasnici	
	for.	kr.	for.	kr.	for.	kr.
Krštenje	1			34		3
Vjenčanje	4	12	1	30		34
Trokratno navješćivanje		17		17		7
Potvrda za vjenčanje u drugoj župi	2			45		15
Sprovod odraslog čovjeka	6		4			51
Sprovod djeteta do 13. godine	3		2			17
Blagoslov kuće na Sv. tri kralja		17		17		3
Blagoslov roditelja		17		17		3

Izvor: Vaniček, n. dj.

Tabela 4.

PRAVOSLAVNE STOLARINE PREMA POVLASTICAMA 1770., 1771. I 1777.						
	Više od 8 jutara		Između 4 i 8 jut.		Do 4 jutra	
	for.	kr.	for.	kr.	for.	kr.
Vjenčanje	1	8				
Sprovod djeteta mlađeg od 7 g.		45		30		17
Sprovod osobe starije od 7 godina	2		1	30		45
Lukno ili bir po jutru	6,75 lb.		ili 3 oka			1
<i>Dobrovoljni, tj. neobvezni prilozi</i>						
Po svećeniku pri egzekviju		7				
Proslava blagdana sveca-zaštitnika,		3				
Blagoslov pšenice i kolača						
Proslava zaštitnika, blagoslov kuće		7				
Blagoslov u kući roditelja		7				
Bogoslužjenje		17				
Četrdesetodnevna molitva parastosa		17				
Godišnje čitanje registra pokojnika ili godišnja zadušnica	1					
Posljednja pomast		17				
Čitanje psalama	1	45				
Čitanje Evanđelja	1					
Molitva Majci Božjoj		7				
Blagoslovljena vodica na blagdan Sv. tri kralja		7				
Blagoslov vode za cijelu godinu	4	15				
Pojedinačni blagoslov vode		7				
Salandar od 42 mise	10					
Salandar od 20 misa	5					
Parusija kod samostana, parohija,	75					
Episkopa za neoporezovane osobe						
Parusija za oporezovane osobe te krajšnike do čina narednika	30					

AHZ; 430; kut. 10; sign. 1771—6—143 *Nazions-Regulament* 27. 09. 1770. 426; kut. 7; 1771. *Nazions-Regulament* 29. 05. 1771. 430; kut. 13; sign. 1777—21—200 *Illyrische Nations-Regulament* 02. 01. 1777.

¹ Najsiriromašniji nisu trebali plaćati stolarinu za sprovod.

Tabela 5.

STOLARINE BJELOVARSKJE ŽUPNE CRKVE 1804. GODINE				
	Građanin		Krajišnik	
	for.	kr.	for.	kr.
Navješćivanje i vjenčanje	2	17		41
Sprovod osobe sposobne za ispovijed	2			51
Sprovod osobe nesposobne za ispovijed		30		17
Blagoslov roditelje		7		3
Krsni list, vjenčani list i smrtovnica		30		15

Izvor: HAB; VK; kut. 4; *Pfarrdotirungs-Ausweis* 10. 04. 1804.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE RÖMISCH-KATHOLISCHE UND ORTHODOXE KIRCHE IN DER MILITÄRGRENZE (1740—1868)

In dieser Arbeit zeigt der Autor die Rolle und Lage der römisch-katholischen und der orthodoxen Kirche im Gebiet der Militärgrenze auf, wobei er auf deren Unterschiede verweist. In den Siebziger Jahren setzte die Regierung Maria Theresias verschiedene Maßnahmen, die kirchliche Organisationen und Einrichtungen einschränkten, mit dem Ziel der Schaffung einer Staatskirche, die unter der Kontrolle des Hofes zu stehen hätte. Gleichzeitig genossen die orthodoxen Gläubigen auf dem Gebiet der Militärgrenze besondere Privilegien, und zwar nahezu ein Jahrhundert, bevor das Toleranzpatent Josephs II. verabschiedet worden war. Diese Privilegien sicherten ihnen eine weitreichende Selbstverwaltung in Glaubensfragen. Die Politik des Wiener Hofes der orthodoxen Kirche gegenüber muß zunächst im Lichte des aufgeklärten Absolutismus gesehen werden, der nach der Schaffung einer Staatskirche strebte und nach der Monopolisierung der politischen Macht. Ohne Rücksicht auf zahlreiche einschränkende Vorschriften in der zweiten Hälfte des 18. Jhs., die sich auf beide Religionsgemeinschaften bezogen, blieb die Kirche weiterhin der geistige und gesellschaftliche Mittelpunkt der orthodoxen Gläubigen. Die Reste der ursprünglichen Privilegien aus dem Ende des 17. Jhs., deren Echo man keineswegs anfechten kann, waren weiterhin ein gesetzlich bestimmter Ausgangspunkt, durch den einer Glaubensgemeinschaft ein bestimmtes politisches Handeln zugestanden wurde. Während die orthodoxe Kirche sich jahrhundertlang in ihrer Rolle als Staatskirche übte, hatte die römisch-katholische Kirche im Bereich der Militärgrenze in Kroatien alle Merkmale von Universalität. Außerdem führten im 18. Jh. Wien und Rom die Aufsicht über sie. Während die Habsburger Herrscher und Päpste darum bemüht waren, sich in der Kirchenhierarchie einen möglichst guten Platz zu sichern, hatte die kroatische Seite keine

Möglichkeit, eine eigene Staatskirche zu organisieren. Der Katholizismus war im Grenzgebiet jedenfalls die offizielle Staatsreligion, eber als Kirche hatte er keine besonderen Privilegien, die ihr oder den Gläubigen eine Organisation auf lokaler oder nationaler Grundlage ermöglicht hätten. Versuche der Uniiierung ziehen sich wie ein roter Faden durch die Geschichte des Militärgrenzgebietes, wo diese von den Angehörigen des westlichen und des östlichen Rituals auf verschiedene Weise erlebt wurden. Man kann nur schwer die wahren Gefühle von Maria Theresia beurteilen oder ihrer Nachfolger im Bezug auf die Orthodoxie. Aber daß die Habsburger bereit waren, in einen Glaubenskrieg zu ziehen, zeigt die blutige Gegenreformation, und die Tatsache, daß es im Unterschied zur Orthodoxie im Bereich der Militärgrenze eine diskriminierte Glaubensgemeinschaft gab, die dort gar nicht erst zugelassen var, am Beispiel der Juden. Im Maße, in dem die Militärbefehlshaber und der Magistrat zuständig waren für die Erhaltung von Ordnung und Ruhe, die Handwerker und Händler für die Versorgung der Militärgrenzer, waren die Pfarrer und Popen für die Frömmigkeit der Gläubigen verantwortlich, beziehungsweise für die der Bewohner in den Pfarren. Die Geistlichen mußten sich um die geistige Sicherheit mit derselben Verantwortlichkeit kümmern, mit der sich die Polizei um die allgemeine Ruhe und Sicherheit oder die Ärzte um die körperliche Gesundheit zu kümmern hatten. Die höchsten Militärbefehlshaber waren überzeugt davon, daß eine Förderung von Eheschließungen einen großen Einfluß auf die Frömmigkeit haben werde, die bürgerliche Ordnung und das Wohl des Staates. Eine derartige Förderung konnte man am besten mit Hilfe der Priester und deren Unterweisungen und Gespräche und unter der vernünftigen Mitarbeit weltlicher vorgesetzter Beamter erreichen. Das Leben im Bereich der Militärgrenze mußte die Anwesenheit von Ordnung und Disziplin bis ins geringste Segment des Grenzerlebens zeigen. Der Wiener Hof und die Militärverwaltung bemühten sich damit im Zusammenhang unaufhörlich darum, daß sich die Geistlichkeit der Militärgrenze würdig zu benehmen habe, und die geistigen Hirten waren sichere Instrumente für Aufsicht und Lenkung des Seelenzustandes der Einwohnerschaft der Militärgrenze.

S U M M A R Y

THE ROMAN-CATHOLIC AND ORTHODOX CHURCH IN THE MILITARY FRONTIER (1740—1868)

In the present paper the author deals with the position and role of the Roman Catholic and Orthodox churches in the Military Border, pointing at the differences between them. In the seventies the government of Maria Theresa undertook various measures that limited the church institutions in order to form the state churches under control of the court. At the same time the Orthodox believers on the territory of the Military Border enjoyed special privileges through almost whole century before the Charter on Tolerance by the emperor Joseph II was issued. These privileges granted them far-reaching religious autonomy. Policy carried out by the Vienna court in relation to the Orthodox

church should be viewed first of all in the light of enlightened absolutism, which tended to form a state church and completely monopolize political power. Regardless of many restrictive regulations in the first half of the eighteenth century, which referred to both religions, the Orthodox church remained spiritual and social centre of the Orthodox believers. The remnants of the first privileges from the end of the seventeenth century, the echoes of which cannot be denied, continued to be legally determined starting point by means of which political activity of a religious community was made possible. While the Orthodox church was getting accustomed to its role of the national church for centuries, Roman Catholic church in Croatian Kingdom had the characteristics of universality. Besides, struggle for control over it in the eighteenth century fought by Vienna and Rome. Since the Habsburg rulers and popes tried to provide for themselves as great as possible influence in the church hierarchy, Croatian side had no possibility to organize its own state church. Roman Catholicism in the Military Border was certainly the official state religion, but as a church it had no particular privileges that would enable it or its believers to organize on the local or national basis. The attempts of conversion to the Uniat confession drag as a red line through the history of Military Border, where the followers of the western and eastern ritual experienced it in different ways. It is difficult to estimate the real feelings of the queen Maria Theresa or her heirs in relation to the Orthodoxy. But, the bloody counter-reformation shows that the Habsburgs were able to start a religious war, and that, unlike Orthodoxy, there existed a discriminated religious community which was not legal on the territory of Military Border is illustrated by the position of Jews. As much as the military authorities and municipality were responsible for keeping order and peace, craftsmen and traders for supplying the bordermen, priests had to take care of morality of their parishioners. Priests had to take care of spiritual safety with as much responsibility as the police had to take care of general peace and safety, and doctors of bodily health. The highest military authorities believed that inducement to marriages had great influence onto morals, civil social order and benefit of the country. Such influence could be exerted most efficiently through the priests' teachings, along with reasonable cooperation of the secular superior factor. Life in the Military Border had to reveal the existence of order and discipline up to the smallest segment of the Border society. Therefore Viennese court and military authorities kept trying that the military Border priests behave in a proper manner, and spiritual shepherds were the best instrument in controlling and directing spiritual condition of the Military Border population.